

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Levin

KƏRİM ŞÜKÜROV
PƏRVİZ AĞALAROV
NİYAMƏDDİN QULİYEV
HAFİZ CABBAROV
RAMİN ƏLİZADƏ
ELNUR HÜSEYNOV

Ümumi təhsil müəssisələrinin **6**-cı sinifləri üçün

AZƏRBAYCAN TARİXİ

fənni üzrə

DƏRSLİK

© Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

**Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International (CC BY-NC-SA 4.0)**

Bu nəşr Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International lisenziyası (CC BY-NC-SA 4.0) ilə www.trims.edu.az saytında yerləşdirilmişdir. Bu nəşrdən istifadə edərkən lisenziyanın şərtləri qəbul edilmiş sayılır:

İstinad zamanı nəşrin müəllif(lər)inin adı göstərilməlidir.

Nəşrdən kommersiya məqsədilə istifadə qadağandır.

Törəmə nəşrlər orijinal nəşrin lisenziya şərtləri ilə yayılmalıdır.

Bu nəşrlə bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına göndərməyiniz xahiş olunur.
Əməkdaşlığınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

I BÖLMƏ

Azərbaycanda ibtidai cəmiyyət

1. Əsas tarixi anlayışlar və zaman ölçü vahidləri8
2. İbtidai cəmiyyət 18
3. Erkən dövlət qurumları64

II BÖLMƏ

Azərbaycanda qədim dövlətlər

4. Manna dövləti72
5. Azərbaycan VII–IV yüzilliklərdə 86
6. Atropatena dövləti 94
7. Albaniya dövləti106

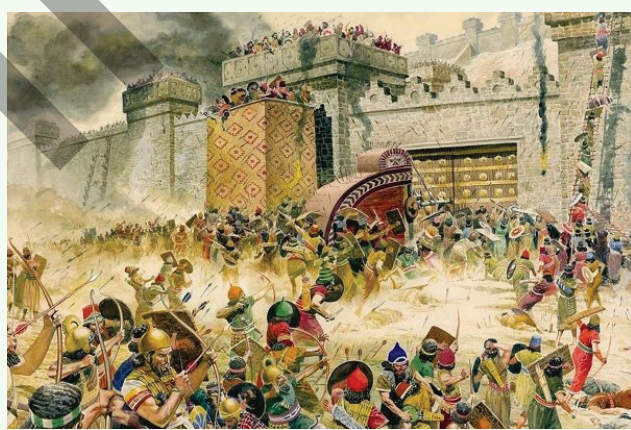
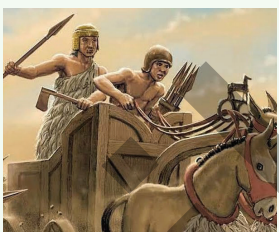

III BÖLMƏ

Azərbaycan III–VI yüzilliklərdə

8. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması120
9. Azərbaycan Sasanilər imperiyası dövründə.....126

Dərslikdəki **QR kodlara**
 müraciət edərək mövzu ilə
 əlaqədar daha çox maraqlı
 məlumat əldə edə bilərsiniz.

Əziz məktəblilər!

Siz 5-ci sinifdə Azərbaycan tarixi fənni ilə tanış oldunuz. Bu fənn vasitəsilə Azərbaycanın ən qədim zamanlarından dövrümüzədək olan tarixinə aid maraqlı məlumatlar öyrəndiniz. Əminik ki, bu, şagirdlərdə tarix elminə böyük maraq oyatdı.

6-cı sinif Azərbaycan tarixi fənnində siz aşağıdakılar barədə məlumat əldə edəcəksiniz:

- ✓ tarixin öyrənilməsinin əhəmiyyəti;
- ✓ əsas tarixi anlayışlar, il hesabı;
- ✓ ibtidai cəmiyyətin meydana gəlməsi və inkişaf xüsusiyyətləri;
- ✓ erkən dövlətlər, quldar dövlətlərin yaranması;
- ✓ Manna, Atropatena, Albaniya dövlətlərinin fəaliyyəti;
- ✓ Azərbaycanda yaşayan əhalinin yadelli işğalçılara qarşı apardığı qəhrəmanlıq mübarizəsi və ölkəmizin ərazisində tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri.

İnanırıq ki, 6-cı sinif Azərbaycan tarixi fənnindən əldə etdiyiniz nəzəri bilikləri bacarıqlara çevirərək real həyatda istifadə edə biləcəksiniz.

Bu fənn sizdə aşağıdakı mühüm keyfiyyətlərin formalaşmasına xidmət edəcəkdir:

- milli mədəni dəyərlərə hörmət etmək;
- başqaları ilə əməkdaşlıq etmək;
- problemlərin həlli yolları ilə bağlı fikir yürüdə bilmək;
- insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq;
- dövlət və xalq qarşısında vəzifələrinə məsuliyyətlə yanaşmaq;
- vətənpərvərlik duyğularına və ləyaqətli vətəndaş mövqeyinə malik olmaq.

Unutmayın ki, ləyaqətli vətəndaş və vətənpərvər insan kimi yetişməyinizdə tarix elminin rolu böyükdür. Vətən tarixini sevirək öyrənəcəyinizə əminik.

Bu işdə sizə müvəffəqiyyətlər arzulayırıq!

Şərti işarələr

Sual

Tapşırıq

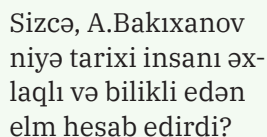
Əsas tarixi anlayışlar və zaman ölçü vahidləri

Tarixi nə üçün öyrənirik?

***Tarix** keçmiş
öyrənən elmdir. O,
keçmişdə insanların
həyatında hansı
hadisələrin baş
verdiyini, onların
həyatlarının necə
dəyişərək indiki
şəklə düşdüyünü
öyrənir.

Tarix elminin əsası qədim Yunanıstanda qoyulub. **Historia** adlandırılan bu elm sorğu və araşdırma nəticəsində əldə edilən biliklərdir. İlk dəfə bu ifadəni e.ə. **V yüzillikdə** yaşamış yunan alimi **Herodot** işlətməmişdir. Buna görə də onu “tarixin atası” adlandırırlar.

İnsanlar həmişə keçmişdə baş verən hadisələrə maraq göstərmişlər. Keçmişin dərinəndən öyrənilməsi buraxılan səhvlərin gələcəkdə təkrarlanmaması baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanda tarix elminin inkişafı **XIX yüzilliyə** təsadüf edir. Vətənimizin tarixinə dair ümumi əsər ilk dəfə bu dövrdə **Abbasqulu ağa Bakıxanov** tərəfindən yazılmışdır. **“Gülüstani-İrəm”** adlanan bu əsər mənbələr əsasında yazılmış və hadisələr xronoloji ardıcılıqla təsvir olunmuşdur.

Əsərdə müəllif tarix elminin tərbiyəvi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: *“Bu elm insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Buna görə onu mənəvi elmlərin qiymətlilərindən hesab edib demək olar: tarix hökmsüz və zülmsüz elə bir hökmrandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir”*.

Tarixin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edən yüzlərlə mənbələr göstərmək olar. Bu da, öz növbəsində, tarix fənninin məktəblərdə tədrisinin əhəmiyyətini artırır.

Tarixi mənbələr

Tarix müxtəlif hadisələri öyrənməklə yanaşı, bu hadisələr haqqında məlumatların tapılması, toplanması və şərh edilməsini də nəzərdə tutur. Bəşəriyyətin keçmişini, tarixi hadisə və faktların səbəb-nəticə əlaqələrini öyrənmək üçün tarixi mənbələrdən istifadə olunur. Tarixi prosesləri, cəmiyyətin keçmişini öyrənməyə imkan verən nə varsa, **tarixi mənbə** adlanır.

Maddi mənbələr, əsasən, insanların yaşayış məskənlərindən, qəbir abidələrindən, ibadət yerlərindən və s. əldə edilir. Qədim tikililər, buradan tapılan əmək alətləri, silahlar, bəzək və məişət əşyaları, maddi mənbələrdir. Yazıyaqədərki tarixin öyrənilməsində maddi mənbələrin əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Əmək alətləri

Silahlar

Bəzək əşyaları

Tikililər

Yazılı mənbələr

Yazılı mənbələrə dəş kitabələr, pullar, kitablar, jurnallar, qəzetlər, məktublar, rəsmi dövlət sənədləri və s. aiddir.

“Mənbəsiz tarix yoxdur” fikri ilə razısınız mı? Niyə?

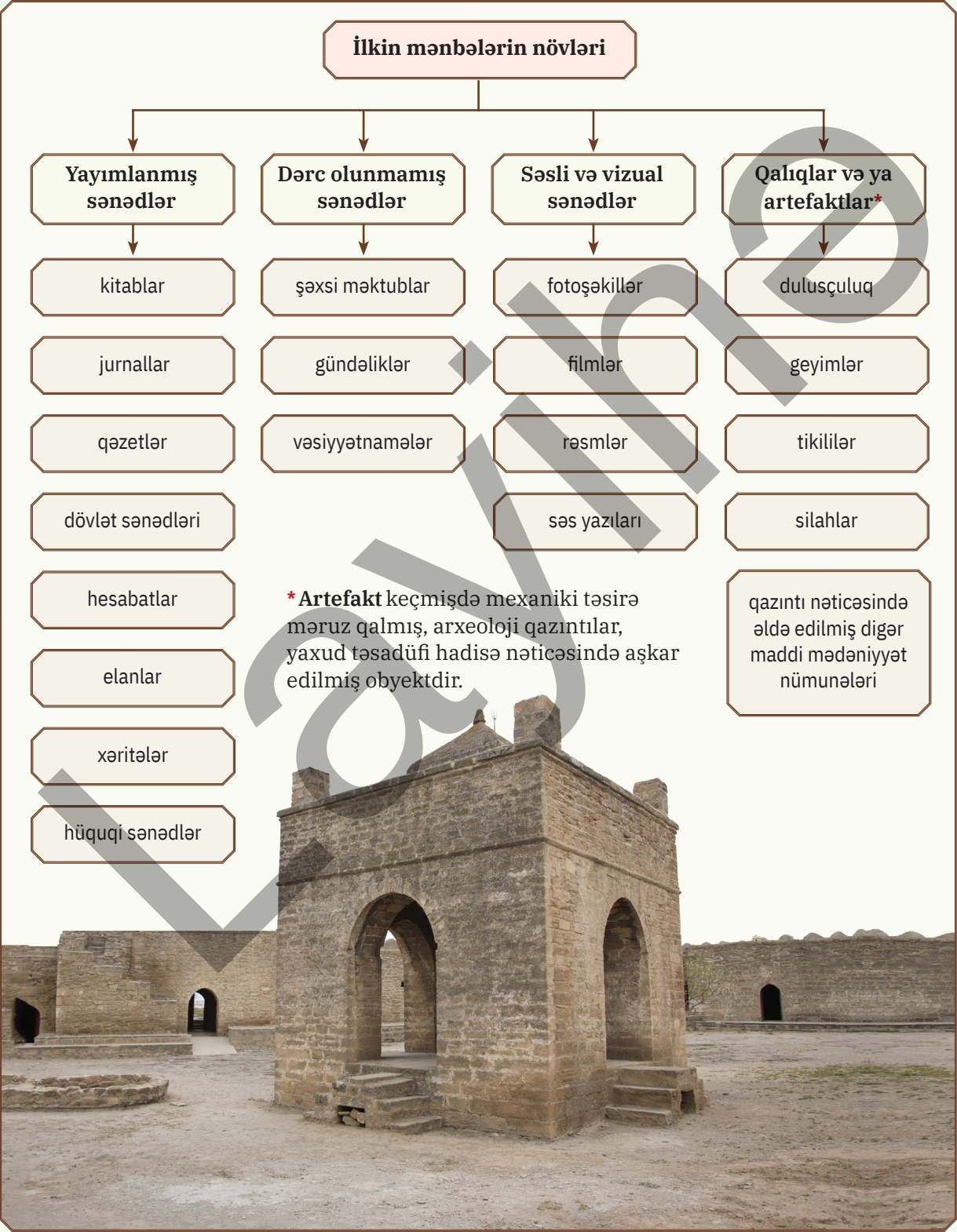
Şifahi mənbələrə xalq arasında dildən-dilə dolayan mahnılar, əfsanələr, nağıllar, dastanlar, bayatılar, məsəllər və s. aid edilir. Bu nümunələr sonradan yazıya alınmışdır.

Rəsmlər, fotolar, televiziya-radio verilişləri, səs yazıları, filmlər, **səsli və görüntülü mənbələrdir.**

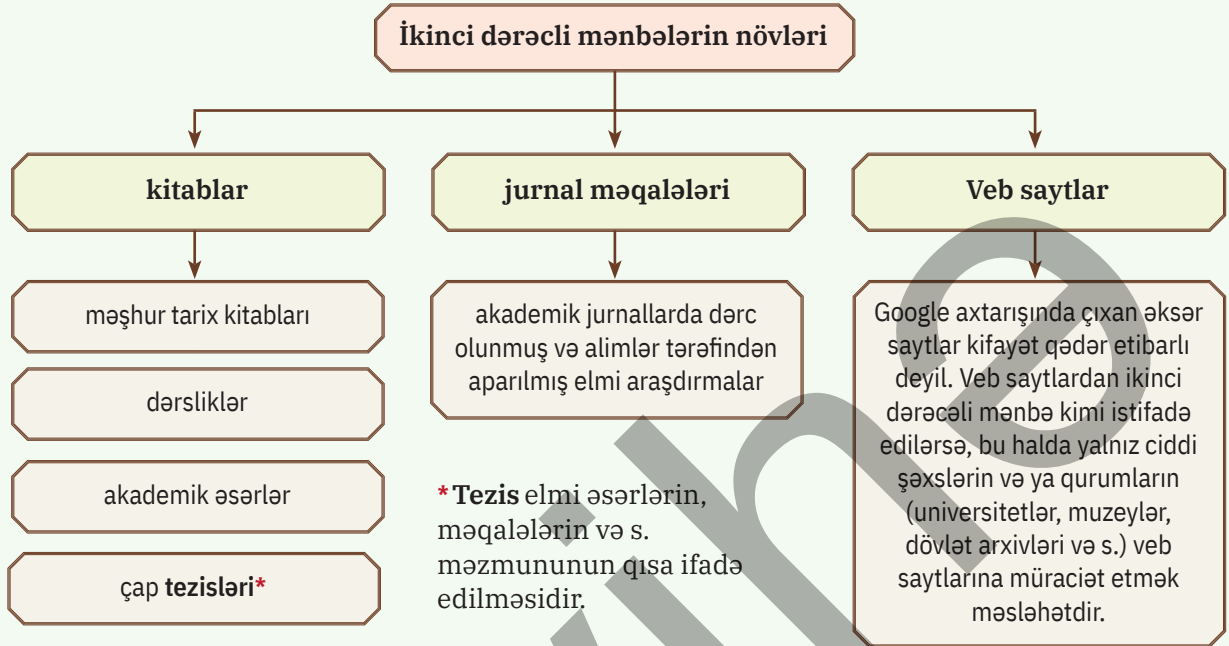

Görüntülü mənbələr

Tarixi mənbələrin iki növü var: *ilkin və ikinci dərəcəli*. Bunların arasındakı əsas fərq onların nə vaxt hazırlanmasındadır. İlkin mənbələr araşdırılan tarixi dövrə aiddir.

İkinci dərəcəli mənbələr araşdırılan dövrdən sonra yaradılmışdır. Bəzən ikinci dərəcəli mənbələr birincidən daha etibarlı olur.

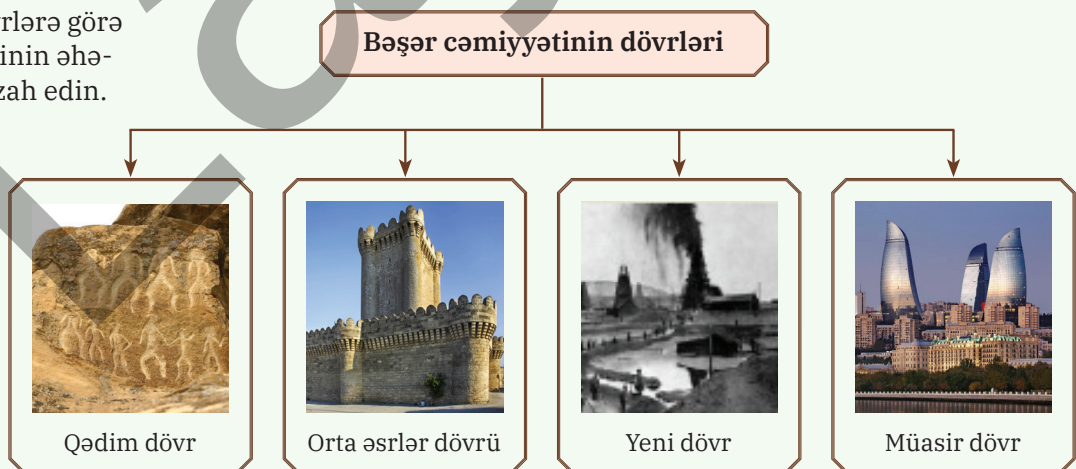
Sizcə, hansı mənbələri daha etibarlı saymaq olar? Nə üçün belə hesab edirsiniz?

Tarixin dövrlərə görə öyrənilməsinin əhəmiyyətini izah edin.

Tarixi dövrlər

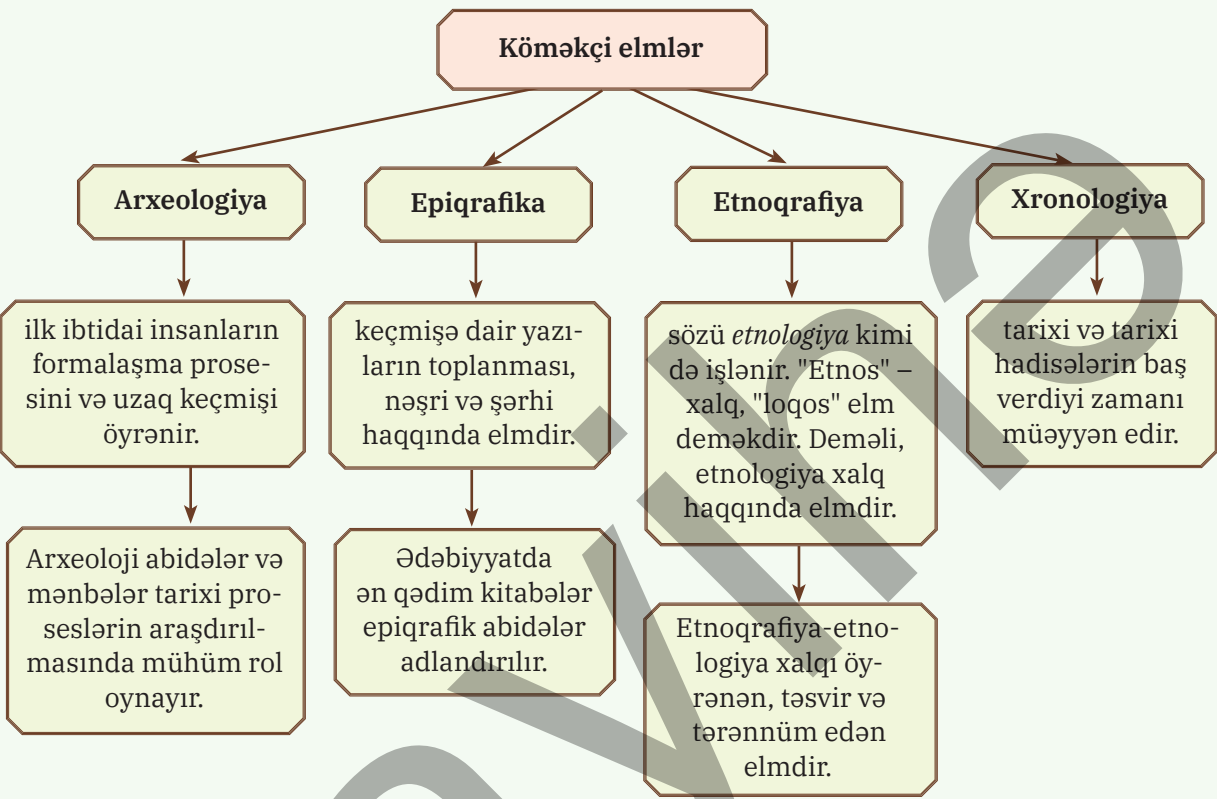
Bəşər cəmiyyətinin tarixi, əsasən, dörd dövrə bölünür.

Bu tarixi dövrlərdə bəşər cəmiyyəti aşağıdakı inkişaf mərhələlərində yaşamışdır: ibtidai cəmiyyət, quldarlıq, feodalizm və kapitalizm. Bu inkişaf dünya ölkələrinin hamısında eyni vaxtda baş verməmişdir. Çünki bütün ölkələr eyni inkişaf səviyyəsinə malik olmamışdır.

Köməkçi elmlər

Tarixin öyrənilməsində köməkçi elmlərdən də istifadə olunur. Qədim dövrü, xüsusilə tarixəqədərki dövrü arxeologiya elmi araşdırır.

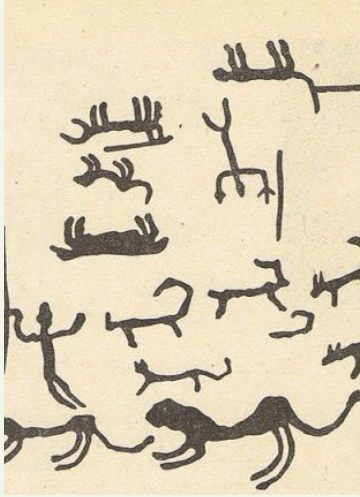
Etnoqrafik araşdırmalarda arxeoloji materiallar və tədqiqatlar böyük əhəmiyyətə malikdir.

Arxeoloji qazıntı aparılan ərazi

KÖMƏKÇİ ELMLƏR				
	Arxeologiya	Epiqrafika	Etnoqrafiya	Xronologiya
MƏNŞƏYİ	yunan sözü olub, <i>arxayos</i> (qədim) və <i>loqos</i> (elm) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.	yunan sözü olub, <i>epiqraf</i> (yazı) sözündən götürülmüşdür.	yunan sözü olub, <i>etnos</i> (xalq) və <i>qrafis</i> (öyrənmək, təsvir etmək) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.	yunan sözü olub, <i>xronos</i> (zaman), <i>loqos</i> (elm) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır.
İZAHI	qədim maddi mədəniyyət nümunələrini öyrənən elmdir.	yazılı mənbələr haqqında elmdir.	xalq haqqında elmdir.	tarixi zaman ardıcılığı ilə öyrənir.
TƏDQIQAT OBYEKTİ	- qədim, xüsusilə tarixəqədərki dövr; - ilk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixi; - maddi mədəniyyət qalıqları və sitəsilə insanlığın uzaq keçmişi. Arxeoloji abidələrə qədim yaşayış məskənləri, qəbirlər, qayaüstü rəsmlər aid edilir. Arxeoloji mənbələrə əmək alətləri, silahlar, məişət əşyaları, dini-inanc xarakterli əşyalar və bəzək əşyaları daxildir.	daş, metal, saxsı və s. üzərində, əsasən, qədim və orta əsrlərə aid yazıların toplanması, nəşri və şərh. Epiqrafik mətnlər, əsasən, rəsmi, dini, mərasim və həsr-ithaf kitabələrindən ibarətdir. Yazının formalaşması və inkişafı dövründə onun bir neçə tipi olmuşdur. Bunlara piktoqrafik (şəkli yazı), ideoqrafik (fikrin işarələrlə ifadə olunması) və hərfi yazı (səslərin hərflərlə ifadə olunması) aiddir.	- müxtəlif xalqlar; - xalqların məişət və mədəniyyətdəki xüsusiyyətlər; - xalqların qarşılıqlı mədəni-tarixi əlaqələri; Xalqın tarixini, təşəkkülünü öyrənilməsi baxımından etnoqrafik araşdırmaların rolu böyükdür.	- müxtəlif xalqlar tərəfindən vaxtın ölçülməsi üsulları; - təqvimlərin tarixi; - müxtəlif hadisələrin tarixinin müasir vaxt hesablama sistemi ilə müqayisəli şəkildə müəyyənləşdirilməsi. İllərin ardıcıl hesablanmasına ehtiyac yazılı mədəniyyətin meydana çıxması ilə yaranmışdır.

MÜXTƏLİF YAZI NÖVLƏRİ

Piktoqrafik yazı

İdeografik yazı

Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı	Çap şəkli	Əl yazısı şəkli	Adı
A a	А а	a	Q q	Q q	qe
B b	В в	be	L l	Л л	el
C c	С с	ce	M m	М м	em
Ç ç	Ч ч	çe	N n	Н н	en
D d	Д д	de	O o	О о	o
E e	Е е	e	Ö ö	О о	ö
Ə ə	Ә ә	ə	P p	Р р	pe
F f	Ф ф	fe	R r	Р р	er
G g	Г г	ge	S s	С с	se
Ğ ğ	Г г	ğe	Ş ş	Ш ш	şe
H h	Н н	he	T t	Т т	te
X x	Х х	xe	U u	У у	u
I ı	І і	ı	Ü ü	У у	ü
J j	Ј ј	j	V v	В в	ve
J j	Ј ј	je	Y y	У у	ye
K k	К к	ke	Z z	З з	ze

Hərfi yazı

Nə üçün arxeologiya elmi tarixin öyrənilməsində mühüm yer tutur?

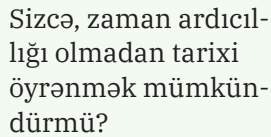
Xronologiyanın tarixin öyrənilməsində rolu nədir?

Yazının meydana gəlməsinin əhəmiyyətini izah edin.

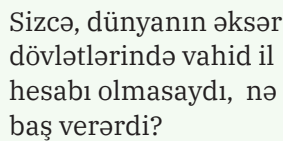

Etnoqrafiyaya aid materiallar

İlin hesablanması dünyanın müxtəlif ölkələrində hər hansı mühüm bir hadisənin baş verməsindən başlanmışdır. Qədim misirtilər ili Nil çayının daşqınlarına əsasən hesablayırdılar. Roma şəhərinin əsasının qoyulması burada ilin başlanğıcı kimi qəbul edilirdi. Qədim yunanlar ili olimpiya oyunlarının keçirildiyi tarixdən hesablayırdılar.

Dünyada başqa tarixlərdən də istifadə olunur. Müsəlman ölkələrinin bəzilərində hicri tarixi tətbiq edilir. **Hicrət** “köç” deməkdir, Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə köçü ilə əlaqədar yaranmışdır. Bu hadisə miladın 622-ci ilinə təsadüf edir.

33

Miladi = Hicri – Hicri : 33+ 622

Misir təqvimi 365 gündən ibarət idi. Bu təqvim hər biri 30 gündən ibarət 12 aya bölünürdü. İlin sonuna 5 gün əlavə olunurdu. Bu təqvim sonralar təkmilləşdirilmiş, hazırda da istifadə olunur. Hicri tarixində tətbiq olunan Ay təqvimi Günəş ilindən 11 gün qısadır.

E.Ə. BİRİNCİ MİNİLLİK										ERAMIZIN BİRİ				
10	9	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5

2

İbtidai cəmiyyət

ibtidai cəmiyyət, Daş dövrü, Azıx adamı, Mustye mədəniyyəti, Ağıllı insan, ox və kaman, dulusçuluq, Tunc dövrü, ictimai əmək bölgüləri, bərabərsizlik, dövlət qurumları

Sxem əsasında danışın.

Azərbaycan qədim insanın yaşayış məskənidir.

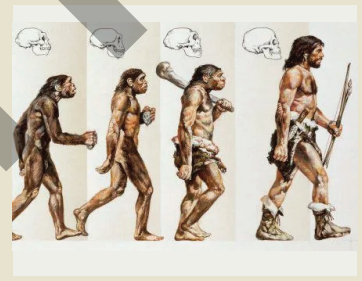
Alimlər müəyyən etmişlər ki, ibtidai insanlar əlverişli təbii-coğrafi şərait olan ərazilərdə məskunlaşmışlar. İbtidai insanların həyatında təbii-coğrafi şəraitin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

ilk insanların məskunlaşmasında mühüm amil olmuşdur.

qədim insanların qida mənbəyi olmuşdur.

insanın yaranmasına və inkişafına təsir göstərmişdir.

TƏBİƏT

insanların geyiminə təsir göstərmişdir.

qədim insanların əmək alətləri hazırlamasına şərait yaratmışdır.

insanların yayılmasına təkan vermişdir.

İlk vaxtlar təbiətin insanlara təsiri daha güclü olmuşdur. Lakin insanlar inkişaf etdikcə təbiətin onlara təsiri tədricən zəifləmişdir.

Nə üçün ilk əmək alətləri çay daşlarından hazırlanırdı?

İbtidai sakinlər təbii mağaralarda yaşamış, qidaları da mağara ayları, nəhəng marallar və təbiətin hazır nemətləri olmuşdur. İbtidai insanlar əmək alətlərini çay daşından hazırlamışlar. Qayalar üzərində çəkilən müxtəlif rəsmlər qədim insanların həyat tərzini, məşğuliyyətləri, adət-ənənələri haqqında bizə məlumat verir.

Hazırda planetimizin müxtəlif ərazilərində ayrı-ayrı xalqlar yaşayır. Onların dilləri, məşğuliyyətləri, ictimai-iqtisadi quruluşları və dinləri müxtəlifdir. Lakin ən ibtidai sakinlərin formalaşması, əmək fəaliyyəti, hazırladıqları əmək alətləri, ovladıqları heyvanlar tamamilə bir-birinə yaxın və oxşar olmuşdur.

Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən biri olmasını şərtləndirən amillər hansılardır?

Dünyada ən qədim insan qalıqlarına Şərqi Afrikada rast gəlinmişdir. Alimlər bu insanların 2-3 milyon il bundan əvvəl yaşadıklarını müəyyən etmişdir.

Azərbaycan ərazisində hansı qədim yaşayış düşərgələri aşkar olunmuşdur?

Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan Azərbaycanın bir çox bölgələrində də qədim insanların yaşayış düşərgələri vardır: Qarabağda **Azıx**, Naxçıvanda **Qazma** və Qazaxda **Daşsalahlı** mağaraları belə yaşayış məskənlərindəndir. Azərbaycan ərazisində ilk insan dəstələrinin meydana gəlməsi, təxminən, 2 milyon il bundan əvvələ təsadüf edir.

| Azıx mağarası

| Qazma mağarası

| Daşsalahlı mağarası

İbtidai cəmiyyət

İbtidai icma quruluşu bəşər cəmiyyətinin ilkin inkişaf mərhələsidir. Buna **tarixəqədərki** dövr də deyilir. İbtidai cəmiyyət ilk insanın yaranması ilə başlayır. İbtidai icma quruluşu hər bir ölkənin təbii-coğrafi şəraitindən asılı olaraq, inkişaf etmiş və dağılmışdır. Əmək alətlərinin hazırlandığı materiala görə ibtidai cəmiyyət 3 dövrə bölünür.

İ B T İ D A İ

DAŞ DÖVRÜ

İbtidai insanların ilk əmək alətləri, ibtidai tikili yerləri daşdan olduğu üçün bəşəriyyətin keçdiyi uzun bir inkişaf mərhələsi Daş dövrü adlanır.

QƏDİM (PALEOLİT)

ORTA (MEZOLİT)

YENİ (NEOLİT)

Bacarıqlı insan formalaşdı.

İnsan çay kənarındakı mağaralarda məskən saldı.

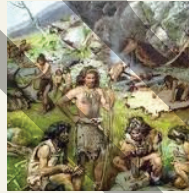
Sadə daş alətlərdən istifadə edildi.

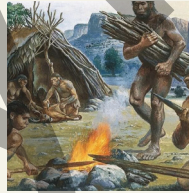
İnsanlar təbiətin nemətlərindən istifadə etdi. Mənim səmə təsərrüfatı yarandı.

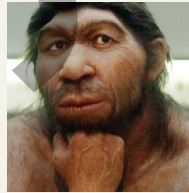
Ovçılıq və yığıcılıq əsas məşğuliyyət idi.

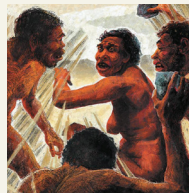
Ulu icma yarandı və tədricən dağıldı.

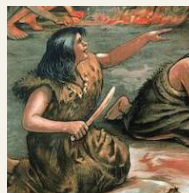
İnsan süni yolla od əldə etdir və əti bişirməyi öyrəndi.

Ağıllı insan yarandı.

Səsli nitq formalaşdı.

Anaxaqanlıq yarandı.

İbtidai cəmiyyətin belə dövrləşməsinin səbəbini izah edin.

C Ə M İ Y Y Ə T

TUNC DÖVRÜ

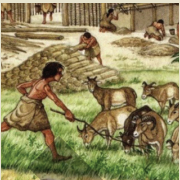
DƏMİR DÖVRÜ

Ox və kaman ixtira edildi.

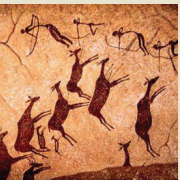
İnsanlar yığıcılıq, ovçuluq və balıqçılıqla məşğul oldular.

İbtidai maldarlığın və əkinçiliyin əsası qoyuldu.

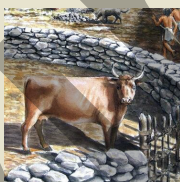
İstehsal təsərrüfatına keçid başlandı.

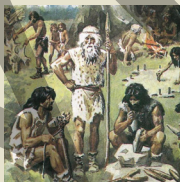
İnsanlar qayalar üzərində rəsmlər çəkdi.

Alətlər daşdan və sümükdən (*biz, ox ucu, iynə, harpun və s.*) hazırlandı.

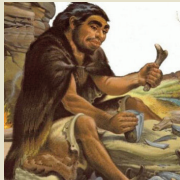
Əkinçilik və maldarlıq əsas sahə idi.

Oturaq həyata keçildi.

Əhali ovçuluq və balıqçılıqla məşğul oldu.

İnsan daş alətləri cıla-lamağı öyrəndi.

Toxa və oraq yarandı.

Dulusçuluq və toxuculuq yarandı.

İbtidai insanlar şüurlu surətdə adi daşdan əmək alətləri hazırlamışdır. Onlar özlərinin istək və arzularını da daşlar üzərinə həkk etmişlər. Bu “yazılar” isə insanın uzaq keçmişi haqqında məlumat verir. İnsanın özünü də məhz əmək yaratmışdır.

Əmək fəaliyyəti nəticəsində ibtidai insanlar heyvanlar aləmindən birləşməlik ayrıldı.

Qədim Daş dövrü

* **Paleolit** yunan sözü olub, “palayos” (qədim) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “qədim daş” deməkdir.

Daş dövrünün qədim mərhələsi **Paleolit*** adlanır. Paleolit ilk insan tipinin – **“bacarıqlı insan”**ın yaranmasından e.ə. XII minilliyədək olan dövrü əhatə edir. Xocavənd rayonundakı Quruçay vadisində yerləşən Azıx mağarasından tapılan materialların bu dövrün öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyəti vardır.

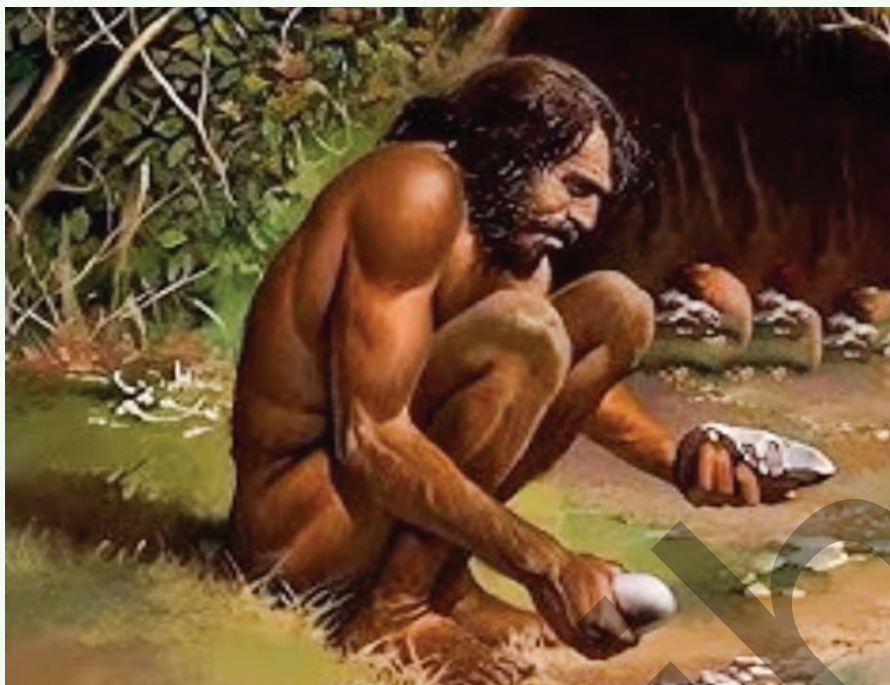
Paleolit dövrünün əvvəllərində təbii-coğrafi şərait olduqca əlverişli idi. Bu dövrdə ulu sakinlər, əsasən, çay kənarlarında olan mağaralarda məskən salmışdılar. Onlar qida tələbatlarını ödəmək, vəhşi heyvanlardan qorunmaq və özlərinin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək üçün birləşməlik yolu seçmişdilər.

İbtidai insanların hazırladıqları daş alətlər olduqca kobud və bəsit olmuşdur. İlk alətlər çay daşlarından hazırlanmışdır.

Çay daşından hazırlanan alətlər

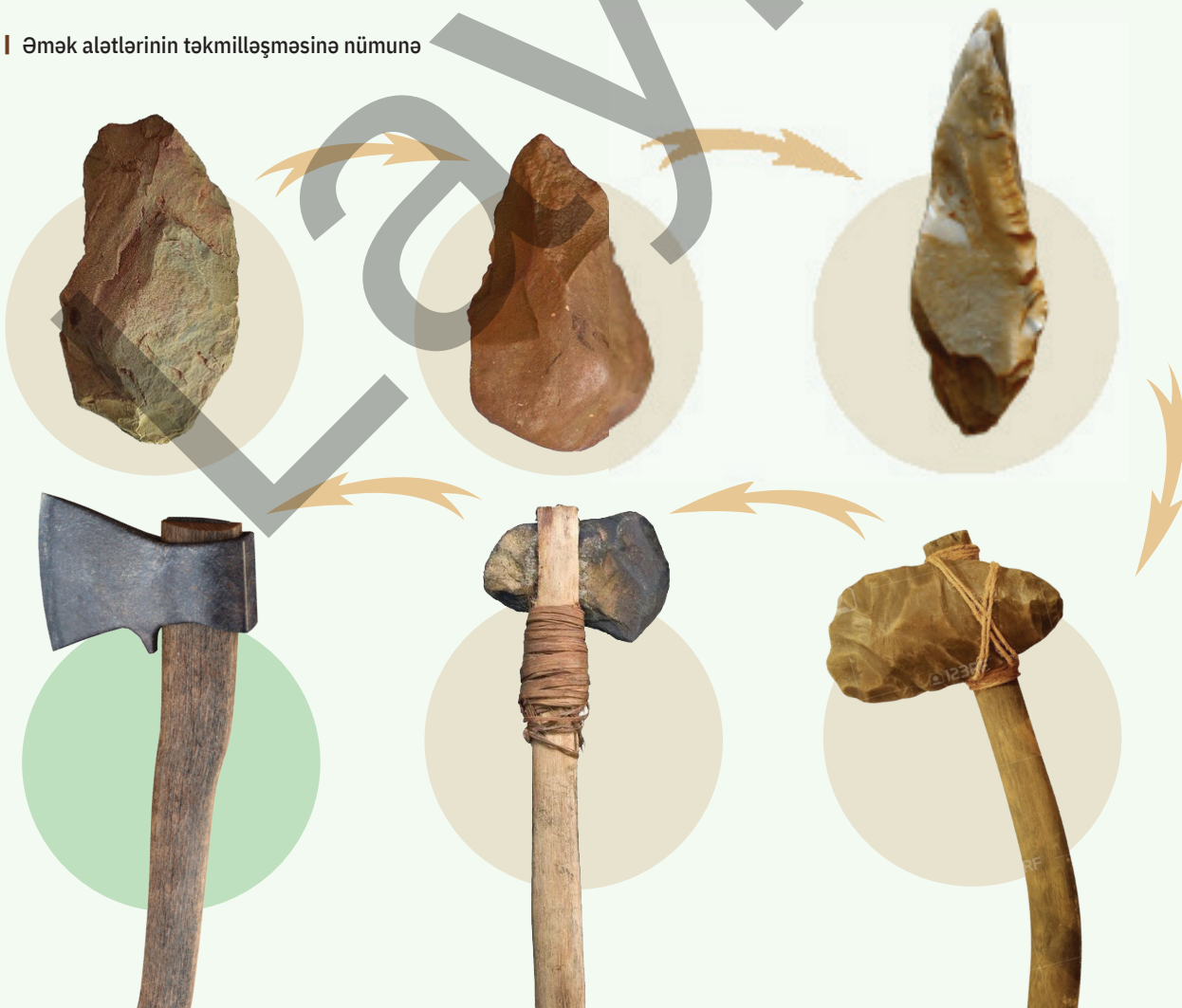
Qədim insanlar bu alətlərdən ovladıqları heyvanı kəsmək, doğramaq üçün istifadə etmişlər. Azıx mağarasının alt təbəqələrindən belə alətlər tapılmışdır.

Qədim insanın daşı cilalaması

Zaman keçdikcə əmək alətləri təkmilləşmiş, yeni alətlər meydana çıxmış və inkişaf etmişdir. Bu inkişaf isə insan beyninin və təfəkkürünün məhsuludur.

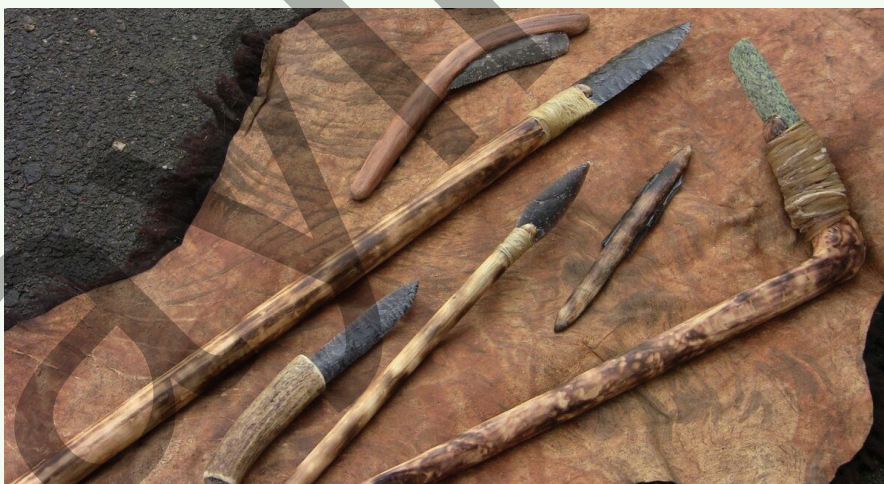
Əmək alətlərinin təkmilləşməsinə nümunə

Obsidiandan hazırlanmış alətlər

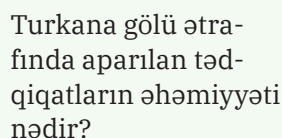
Bazalt və obsidiandan hazırlanmış alətlər

İlk əmək alətlərinin hazırlanması, onların təkmilləşməsi və yeni alətlərin meydana gəlməsi üçün milyon illər lazım olmuşdur.

Qədim Paleolit dövrü insanların əmək alətləri hazırlaması onların dünyagörüşünə də mühüm təsir etmişdir. Məhz bu vaxtdan etibarən ibtidai insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənməyə başlamışlar.

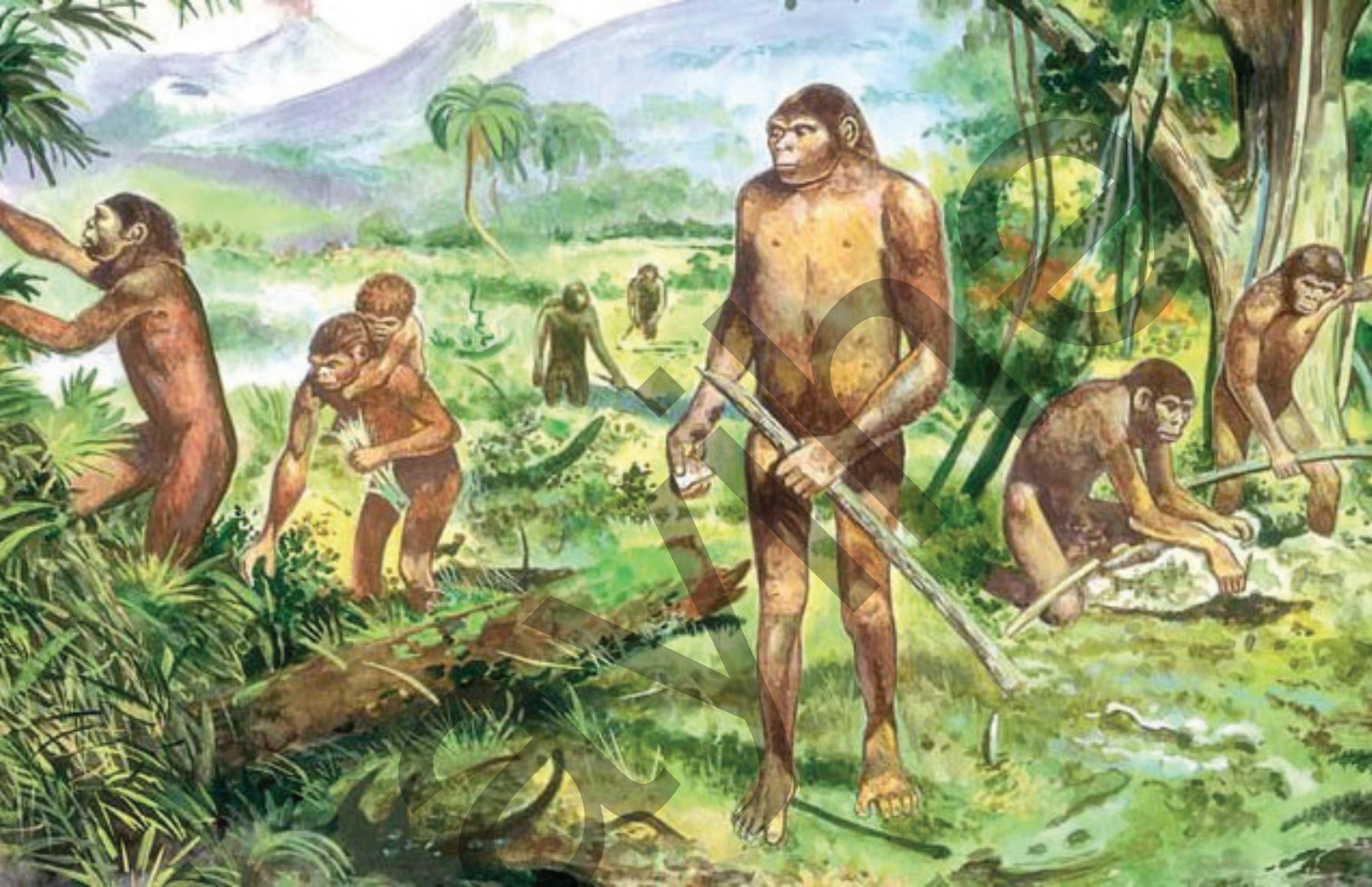
1994–2006-cı illərdə Şərqi Afrikanın Keniya ərazisində olan Turkana gölü ətrafında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntıların yaşının 6 milyon ilə bərabər olması müəyyən edilmişdir.

Qədim Paleolit dövrünün ilkin inkişaf mərhələsində ibtidai insanlar yı-
ğıcılıq və ovçuluqla məşğul olmuşdur. Bu, **mənimsəmə təsərrüfatı** ad-
lanır. İnsanlar təbiətin hazır məhsullarından istifadə edirdi.

Mənimsəmə təsər-
rüfatı nədir?

I Mənimsəmə təsərrüfatı

İbtidai insanların sayı artdıqca təbiətin məhsulları onların qida tələbatla-
rını ödəyə bilmirdi. Ona görə də ibtidai insanlar əmək alətlərini təkmilləş-
dirdilər və yeni alət – **çapacaq** hazırladılar.

Həyatlarını yaxşılaşdırmağa çalışan insanlar ovçuluğa başladılar. Ovçulu-
ğun meydana çıxması, təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənmək
məcburiyyəti ibtidai insanları ayrı-ayrı qruplarda topladı. Sonradan bu
qruplar da bir-biri ilə birləşdi. Kortəbii şəkildə yaranan belə insan kollek-
tivi **ulu icma** adlanır. Ulu icmanın tərkibi daimi olmurdu. Onlar tez-tez da-
ğılır və yeniləri yaranırdı.

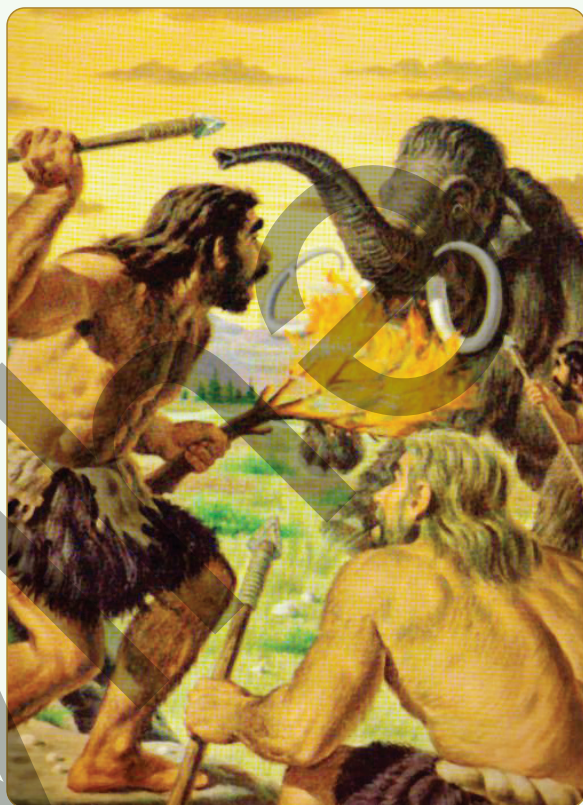
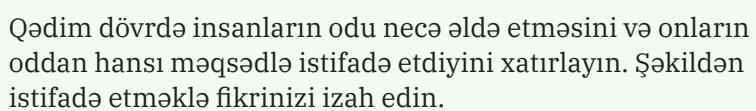
Qədim insanların həyatında od mühüm rol oynayır. Azıx mağarasında
700 min il bundan əvvələ aid ocaq izləri tapılmışdır.

Çapacaq nə üçün
hazırlandı?

Ulu icma necə ya-
randı?

Ətin odda bişirilməsi yeməyin bədənə yaxşı həzm olunmasına və çənənin çeynəmə yükünün azalmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki Paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daşdan olan məmulatlar, birlikdə ovlanmış heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Bu tapıntılar əsasında aşağıdakı məlumatlar əldə edilmişdir:

- həmin dövrdə mövcud olmuş heyvanlar aləmi;
- ibtidai insanların ovçuluqla məşğul olması.

Qədim insanların
ov mərasimi

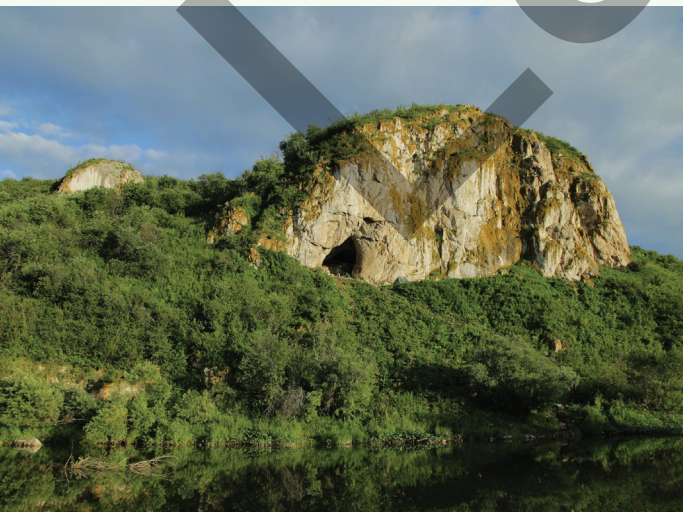

Ovçuluğun qədim insanların həyatında oynadığı rolunu izah edin.

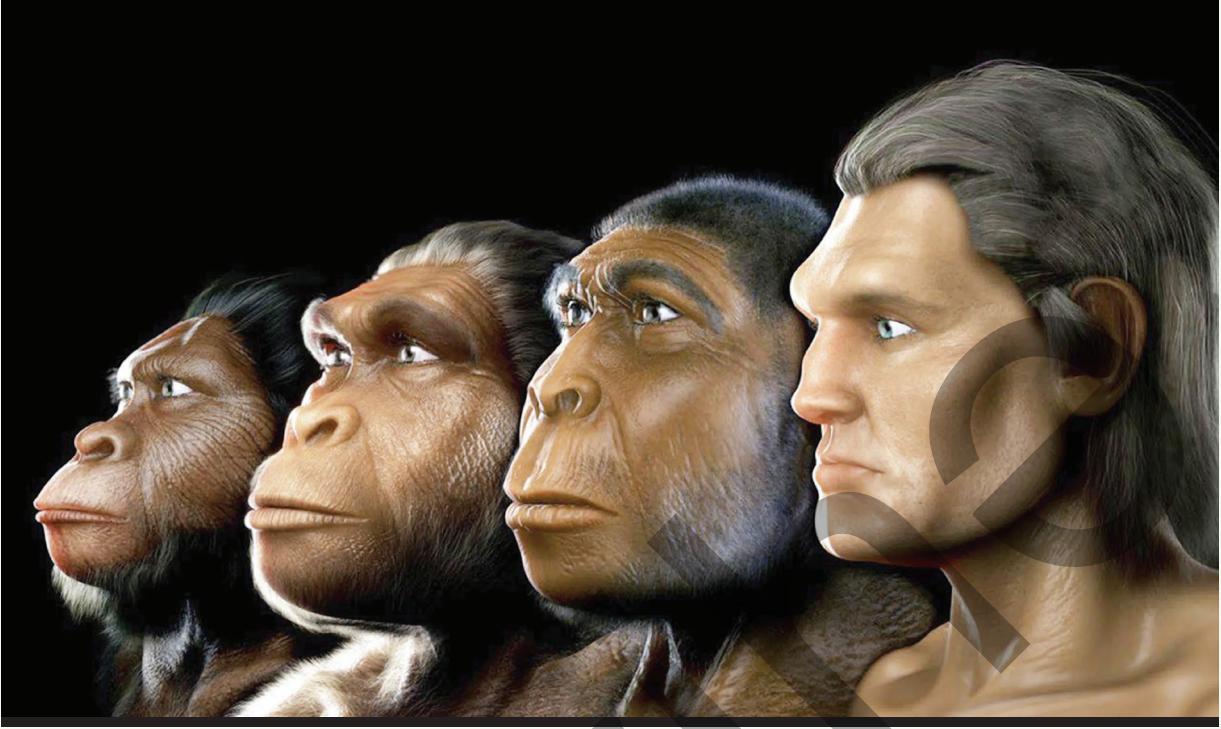
Mustye mədəniyyəti

Qədim Daş dövrünün növbəti mərhələsində əhalinin sayı artmış və onlar daha geniş əraziyə yayılmışdır. İnsanlar indiki Naxçıvan, Qarabağ və Qazax bölgələrində məskunlaşmışlar. Bu dövr **Mustye mədəniyyəti** dövrü adlanır. Bu dövrə aid əmək alətləri ilk dəfə buradan tapılmışdır.

Mustye mədəniyyəti dövründə qədim insanların bədən quruluşunda, alətlərin hazırlanmasında, təsərrüfatında və həyat tərzində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq qədim insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırlamışlar. Bu onların inkişafı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxmışdır. İlk dəfə olaraq itiüclü alətlər hazırlanmışdır. Bu, qədim insanların həyatında mühüm rol oynamışdır.

Mustye mağarası

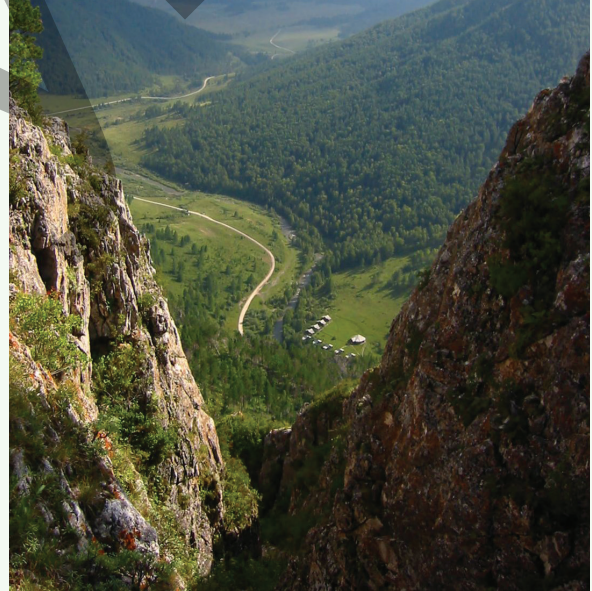

İbtidai insan, neandertal, ağıllı insan və müasir insanın şəkli

Mustye dövrünün sakinləri **neandertallar** idi. Onlar yaşamaq üçün özlərinə açıq yaşayış yerlərində, mağaralarda və komalarda yer hazırlayırdılar. Neandertalda Mustye dövründə yaşamış insanın kəllə sümüyü tapılmışdır.

Neandertallar yaşayış tikililərini, əsasən, nəhəng heyvanların sümüklərindən və iri qaya daşlarından düzəldirdilər. Mustye dövründə də insanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq olmuşdur. Lakin onlar təbiətin hazır nemətlərindən də istifadə etmişlər.

Arxeoloji qazıntılar zamanı neandertalların qəbirləri aşkar olunmuşdur. Deməli, Mustye dövründə dəfn mərasimi olmuş və artıq onlarda bəzi dini görüşlər formalaşmağa başlamışdır.

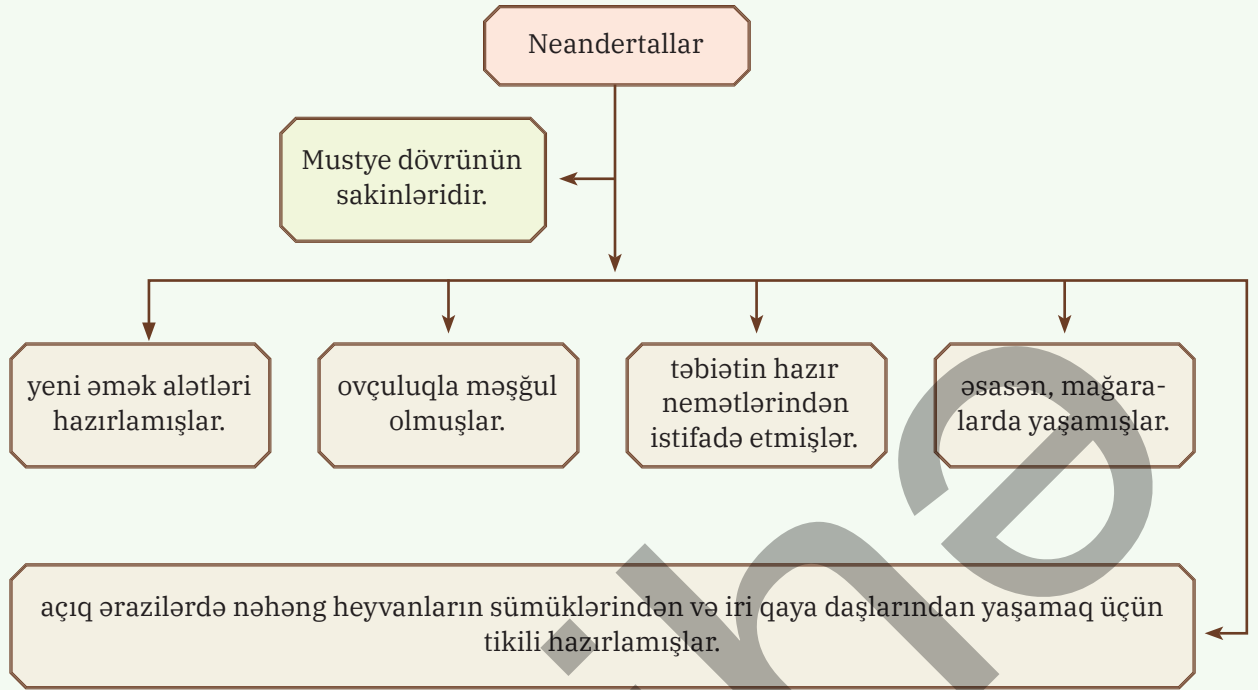
Neandertal vadisi

Dövrün Mustye mədəniyyəti adlandırılmasının səbəbini izah edin.

BİLİRSİNİZMİ?

Mustye Fransada, Neandertal Almaniya da yer adıdır.

Qədim insanlar müəyyən etmişlər ki, çaxmaq daşından istənilən formada əmək alətləri hazırlamaq olur. Azıx düşərgəsində Mustye dövrü adamları əmək alətlərini çaxmaq daşından hazırlamışlar.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Azərbaycanda Neandertal adamın qalığı – bud sümüyü Urmiya gölü yaxınlığında Tamtama mağarasından aşkar edilmişdir.

Bu tapıntı 40–50 min il əvvələ aiddir və ibtidai insanların Azərbaycan ərazisində ən qədim çağlardan davamlı yaşadığını sübut edir.

Tamtama mağarasından çoxlu maral, öküz, at sümükləri də tapılmışdır.

Mənbəyə əsasən neandertalların məşguliyyətini müəyyən edin.

Ağıllı insan

Təxminən, 35 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində *ağıllı insanın (Homo Sapiens)* formalaşma prosesi başa çatdı.

I Ağıllı insanlar (Homo Sapiens)

İnsan fiziki və əqli cəhətdən daha da inkişaf etdi. Əmək fəaliyyətinin artması, şüur və düşüncənin inkişafı tədricən səsli nitqin yaranmasına səbəb olmuşdu.

Səsli nitq ilk vaxtlar tək-tək sadə səslərdən ibarət idi. Tədricən belə səslərin birləşməsindən sözlər yaranmışdır.

Sizcə, qədim insanlar nədən danışa bilərdilər?

Azıx adamı ilə Ağıllı insanı həyat tərzı baxımından müqayisə edin.

	AZIX ADAMI	AĞILLI İNSAN
FƏRQLİ CƏHƏTLƏR		
OXŞAR CƏHƏTLƏR		

Sizcə, insanların qəbilədə birləşməsinin hansı üstünlükləri oldu?

Bu dövrdə ulu icmanı **qəbilə (nəsil) icması** əvəz etdi. Onun əsasını qan qohumu olan insanların birliyi təşkil edirdi. Qadın qəbilənin həyatında mühüm rol oynayır. Onlar uşaqların qayğısına qalır, yığıcılıqla məşğul olur, odu qoruyub saxlayır və yemək hazırlayırdılar. Buna görə qəbilədə ana üstün yer tutur, nəsil ana xətti ilə seçilirdi. Bu, tarixdə **anaxaqanlıq – matriarxat** çağdır.

I Qəbilə

Sxem əsasında danışın.

Matriarxat dövründə

Qadının fəaliyyəti

?

Kişinin fəaliyyəti

Sizcə, bu fəaliyyət:

- Qadına nə qazandırdı?
- Kişilərə nə qazandırdı?
- Qəbiləyə nə qazandırdı?
- Cəmiyyətə nə qazandırdı?

Orta Daş dövrü

E.ə. XII minillikdən Azərbaycan ərazisində **Orta Daş dövrü** və ya **Mezolit** adlanan dövr başlanır.

Mezolit dövründə yaşayış üçün daha əlverişli iqlim şəraiti var idi. Qəbilə icmasında yaşayan insanlar, əsasən, ovçuluq, yığıcılıq və balıqçılıqla məşğul olurdular. Bu dövrdə insanlar **ox** və **kamanı** ixtira etdilər.

İnsanlar heyvanları əhliləşdirdilər. Onlar ovladıqları heyvanların bəllərini saxlayır, qida ehtiyatını artırmağa nail olurdular. Bu, ibtidai **maldarlığın** əsasını qoydu.

Ət ehtiyatının artması insanların ərzağa olan tələbatlarını qismən ödəyirdi. Toplanan yabanı bitki toxumlarının bir hissəsi ehtiyat üçün saxlanılırdı. Yığıcılıqla məşğul olan qadınlar toxumların torpağa düşdükdən sonra yenidən cücərdiyini görmüşlər. Onlar torpağı sümüklə, sivri daşla və ağacla yumşaldıb toxumları yerə basdırmışlar. Bu işə ibtidai **əkinçiliyin** meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır.

Beləliklə, **Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu**. Əvvəllər təbiətin hazır nemətlərindən istifadə edən insanlar indi onları özləri istehsal etməyə başladılar. Lakin istehsal təsərrüfatının formalaşması bir qədər sonra – Yeni Daş dövründə başa çatdı.

* **Mezolit** yunan sözü olub, “mezos” (orta) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “orta daş” deməkdir.

I Mezolit dövrü ovçusu

Ox və kamanın ixtira edilməsinin əhəmiyyəti nə idi?

I Mezolit dövründə həyat

Azərbaycanda Mezolit dövrü əhalisinin yaşayışı, məşğuliyyəti Qobustan abidələri əsasında öyrənilmişdir. Buradan çaxmaq daşı və sümükdən hazırlanmış əmək alətləri tapılmışdır. Həmin dövrdə insanlar çox kiçik ölçülü, müxtəlif həndəsi formalı alətlərdən istifadə etmişlər. Onlar sümükdən biz, ox ucu, balıqçılıqda istifadə olunan alətlər düzəltmişlər.

I Daş alətlər

I Sümük iynələr

I Sümükdən bizlər

I Sümük harpun

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Azərbaycanda qədim qayaüstü təsvirlər ilk dəfə Qobustanda 1939-cu ildə arxeoloq İ.M.Cəfərzadə tərəfindən qeydə alınmışdır. Buradakı qayaüstü təsvirlərin sayı 6 mindən çoxdur.

Bu təsvirlər ən çox qədim düşərgələrin divarlarında, düşərgənin ətrafındakı daş və qayalarda çəkilmişdir. Onlar döymə, qazma, sürtmə, cizma üsulu və təbii boyalarla çəkilmişdir.

Mezolit dövründə ibtidai incəsənət xeyli inkişaf etmişdi. Qobustan qayalarına bu dövr insanların inanclarını, dini ayinlərini, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər həkk olunmuşdur. Buradakı insan və heyvan rəsmləri böyük məharətlə təsvir edilmişdir.

Müxtəlif daşlardan
əmək alətləri

Qobustan qayaüstü
təsvirlər

Qobustanda Mezolit dövrünə aid qəbirlərdə dəfn edilənlərdən birinin yanına müxtəlif əşyalar qoyulmuşdur.

BİLİRSİNİZMİ?

Qobustan açıq səma altında muzeydir. Qobustan abidəsi 1966-cı ildə Mədəniyyət Nazirliyi nəzdində Qobustan Dövlət Tarixi-Bədii Qoruğu elan edilmişdir. 2007-ci ildə Qobustan abidəsi UNESCO-nun abidələri siyahısına salınmışdır.

Qobustanı nə üçün
“Açıq səma altında
muzey” adlandırırlar?

Qobustan

Yeni Daş dövrü

* **Neolit** yunan sözü olub, “neos” (yeni) və “litos” (daş) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası “yeni daş” deməkdir.

* **Toxa** ucuna daş, sümük bərkidilmiş əyri ağacdır.

Azərbaycanda Yeni Daş dövrü e.ə. VII minilliyin əvvəllərindən başlamış və e.ə. VI minilliyədək davam etmişdir. Daş dövrünün bu mərhələsi **Neolit*** adlanır.

Neolit dövründə istehsal təsərrüfatı formalaşdı. İnsanlar artıq təbiətdən asılı deyildilər. Onlar lazım olan məhsulları özləri istehsal edirdilər. Məşğuliyyət sahələri içərisində əkinçilik və maldarlıq əsas yer tuturdu. Oturaq həyata keçən əhali əkinçilik və maldarlıqla yanaşı, ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurdu. Azərbaycanda bu sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait var idi.

Əmək alətləri, əsasən, çaxmaq daşı və dəvəgözündən hazırlanırdı. Torpağı **toxa*** ilə yumşaldırdılar.

I Neolit dövrü düşərgəsi

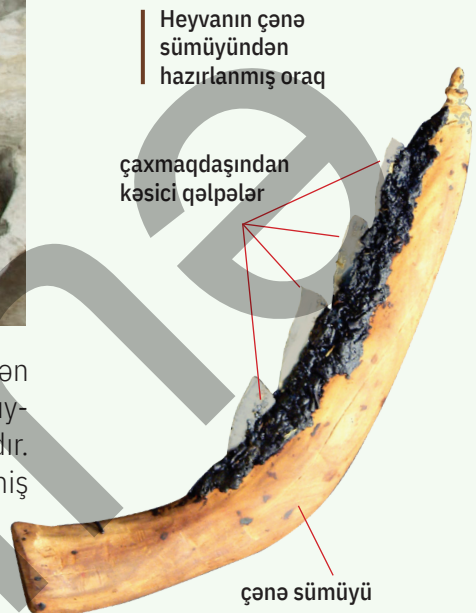
Neolit dövründə insanların həyatında hansı inqilabi yeniliklər baş vermişdir?

Neolit dövründə sənət sahələri inkişaf etdi. Dulusçuluqla məşğul olanlar saxsı qablar istehsal edirdilər. İnsanlar daş alətləri dəşməyi və cilalamağı öyrəndilər. Toxuculuq yarandı. Toxucular yundan və bitki lifindən məmulatlar hazırlayırdılar.

Bəşər tarixindəki bu yeniliklər “**Neolit inqilabı**” adlandırılmışdır.

Neolit dövrü yaşayış məskəninin qalıqları

Heyvanın çənə sümüyündən hazırlanmış orağ

çaxmaqdaşından kəsici qəlpələr

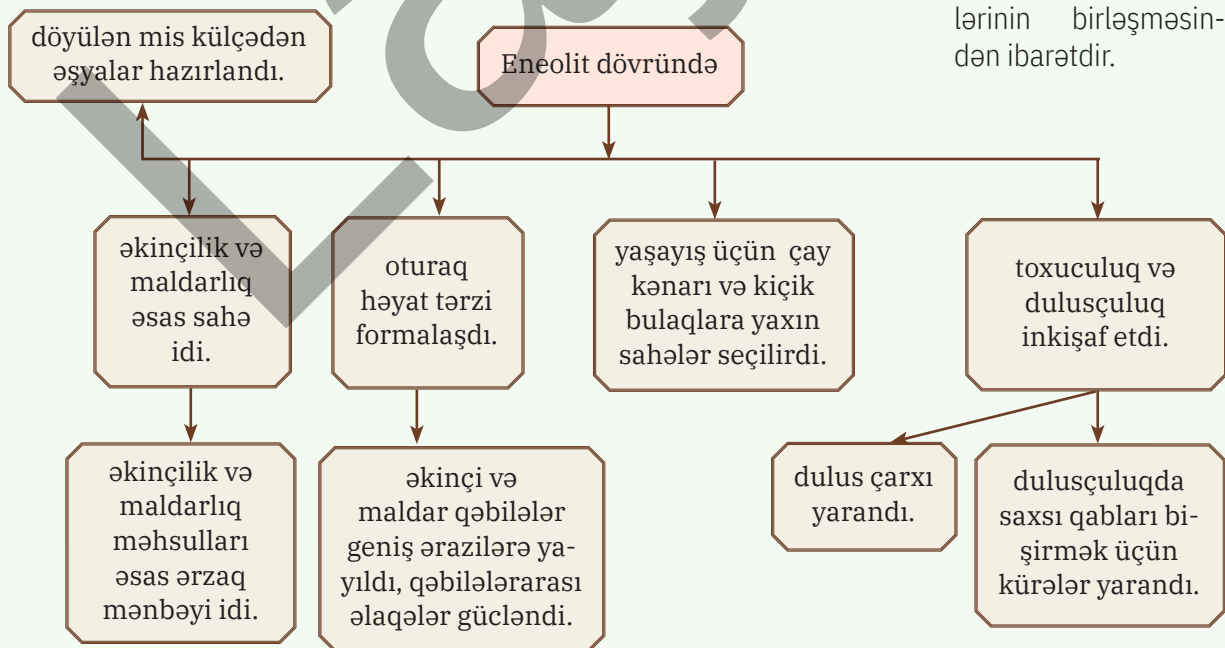
çənə sümüyü

Neolit dövrü abidələrindən daş toxalar, çəkic, balta və lövhələrdən ibarət əmək alətləri tapılmışdır. Yaşayış yerlərindən birində iribuy-nuzlu heyvanın çənə sümüyündən düzəldilmiş orağ tapılmışdır. Sümüyün içərisinə çaxmaq daşından kəsici qəlpələr yerləşdirmiş və yeni alət əldə etmişlər.

Eneolit dövrü

Eneolit* cəmiyyətin tarixi inkişafının ən mühüm mərhələlərindən biridir.

Eneolit* sözü latınca “*eneus*” (*mis*) və yu-nanca *litos* (*daş*) söz-lərinin birləşməsin-dən ibarətdir.

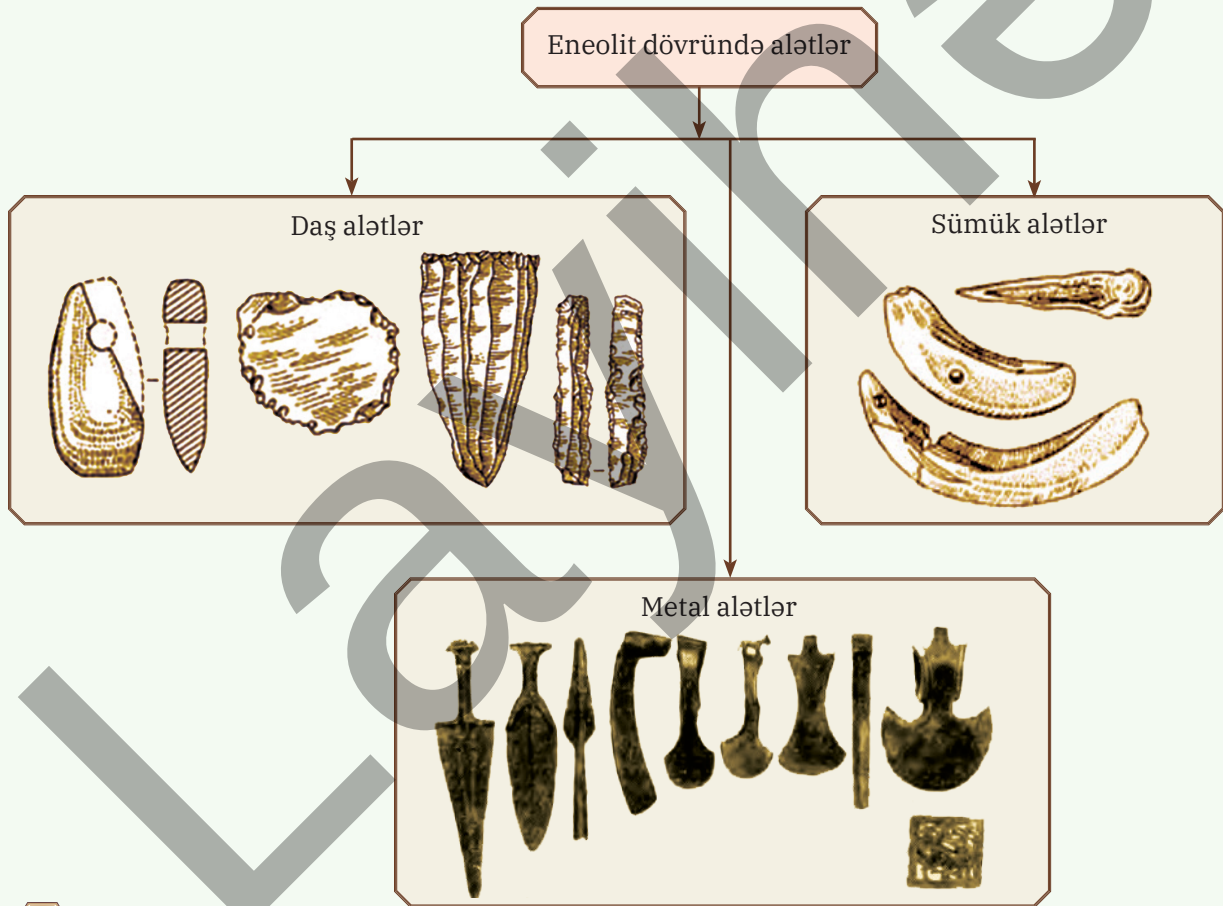

Eneolit dövründə daş alətlərin hazırlanma texnologiyası daha da təkmilləşdirilmiş, ənənəvi əmək alətləri sırasına yeniləri əlavə olunmuşdu.

Bu dövrdə sümükdən əmək alətləri hazırlandı. Ev sənətkarlığında yer şumlamaq üçün hazırlanmış toxalar; tikiş işində istifadə olunan biz və iynələr, qaşovvari bıçaqlar xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Sümükdən müxtəlif bəzək və məişət əşyaları da hazırlanmışdır.

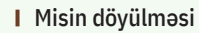
Bu dövrdə daş məmulatlarla yanaşı, metaldan istifadə olunmağa başlandı. Qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün daha davamlı və sərfəli xammal axtarırdılar. Bu xammal isə metal oldu.

Metal emalının əhəmiyyətini izah edin.

İnsanlar misin döyülmə xassəsini icad etdilər. İlk vaxtlar onlar mis külçələrindən soyuq döymə üsulu ilə müxtəlif əşyalar hazırlayırdı. Zaman keçdikcə bu külçələri əvvəlcə ocaqda qızdırmaqla, sonralar isə xüsusi qablarda əritməklə ibtidai metalişləmənin əsası qoyuldu.

Mis-daş dövrü daşdan tunca keçid mərhələsi idi. Bəzi ölkələrdə bu mərhələ nisbətən tez, digərlərində isə gec başlamışdır.

Eneolit dövrü həyat tərz

Həmin dövrdə gön-dəri emalı və bununla bağlı sahələrin də inkişaf etməsi nəticəsində aşılarmış dəridən ayaqqabı, paltar və s. hazırlayırdılar.

Sənətkarlığın müxtəlif sahələri içərisində **dulusçuluq** daha kütləvi istehsal xüsusiyyətləri ilə fərqlənirdi. Belə ki Neolit dövründə bəsit və kobud formalı qablar hazırlanırdı.

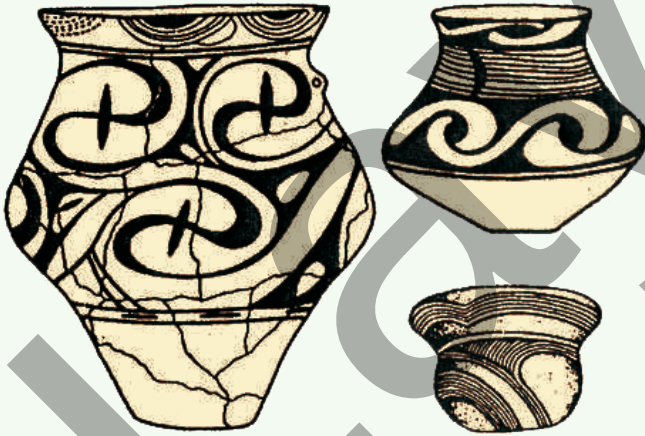
Eneolit dövründə istehsal olunmuş saxsı qablar isə həm forma, həm də hazırlanma texnologiyasına baxımından fərqlənirdi. Yeni qab növləri istehsal olunurdu. Onların davamlılığını artırmaq və keyfiyyətini yüksəltmək üçün yeni texniki üsullardan istifadə olunurdu.

Dulusçuluğun inkişafına səbəb olan amilləri müəyyən edin.

Gön-dəri emalı

Boyalı qablar

Bu dövrdə saxsı qabların bir hissəsi sadə quruluşlu **dulus çarxında** hazırlanmışdır. Dulus çarxı e.ə. IV minilliyin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Dulusçular qabların davamlılığını təmin etmək məqsədilə gilin tərkibinə xırda doğranmış saman və başqa qatışıqlar əlavə etmişlər.

Süfrə üçün hazırlanmış qabların səthi xüsusi səliqə ilə hazırlanmış, bəzi hallarda müxtəlif boyalarla naxışlanmışdır.

Bu dövrün ən mühüm yeniliklərindən biri saxsı qabları bişirmək üçün **kürələrin** meydana gəlməsidir.

Bu dövrün özünəməxsus dəfn mərasimi olmuşdur. Ölülər yaşayış məskənində, binaların arasında və evlərin içərisində basdırılmışdır. Ölülərin üzərinə qan rəmzi sayılan qırmızı boya çəkir, yaxud oxra (açıq-qəhvəyi rəngli təbii boya) səpirdilər. Qəbirlərdə müxtəlif bəzək əşyaları da tapılmışdır.

Enolot dövründə əhalinin həyatında müxtəlif dini ayinlər, ovsun mərasimləri də müəyyən yer tutmuşdur. Qobustandakı qayaüstü rəsmlərin bəzilərində ovsun və dini mərasimlərin təsvirləri vardır.

Eneolit dövründə Azərbaycan əhalisi Ön Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqə saxlamışdır. Yaşayış və təsərrüfat binalarının qurulduğu, tikinti texnikasında, təsərrüfatda və məişətdə işlədilən avadanlıqların oxşarlığı bu ünsiyyət və əlaqələr nəticəsində mümkün olmuşdur.

Eneolitin son mərhələsində metallurgiya sahəsində baş verən dəyişiklik yerli tayfaların həyatında yeni, daha mütərəqqi mərhələnin – Tunc dövrünün başlanğıcını qoymuşdu.

Şəkillər və məlumatlardan istifadə etməklə kiçik mətn tərtib edin. Mətni adlandırın.

Sizcə, şəkillər hansı dövrə aiddir?

İnsanlar on min il əvvəl daimi olaraq özləri üçün yaşayış yerləri müəyyən etdilər və tez bir zamanda "vəzifələr"ini müəyyən etdilər. Müxtəlif peşələr yarandı.

Davamlı bir şəkildə işləmək yenisini istehsal etməyə imkanı verdi.

Məhsulun tədricən artması və təbəqələşmənin yaranması ictimai bərabərsizliyin elementləri idi.

Sizcə, bu proses necə adlanır?

Əvvəllər insanlar köçəri həyat tərzini sürərək, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olurdular. Sonralar sabit yaşayış məntəqələri yarandı, insanlar əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul oldular. Yaşayış yerləri salındı, toxuculuq, duluculuq, dəmirçilik meydana gəldi.

Ərzaq ehtiyatı Paleolit dövrünə nisbətən daha çox idi.

İnsanlar öz zəhməti və istehsal etdiklərinin hesabına yaşayırdılar.

İlk əmək alətləri ağacdan hazırlanırdı.

Arpa və buğda becərilirdi.

Qadınlar fiziki işlə məşğul olmurdular.
Onlar yemək bişirir, uşaqlara baxır,
geyim tikirdilər.

Qoyun yunundan
iplik hazırlanırdı.

Toxumları əzərək
un əldə edirdilər.

Metal kəşf edildi və
metalişləmənin əsası qoyuldu.

Metal çəkiclə
döyülürdü.

Əridilmiş metal
qəliblərə tökülür,
müxtəlif əşyalar
hazırlanırdı.

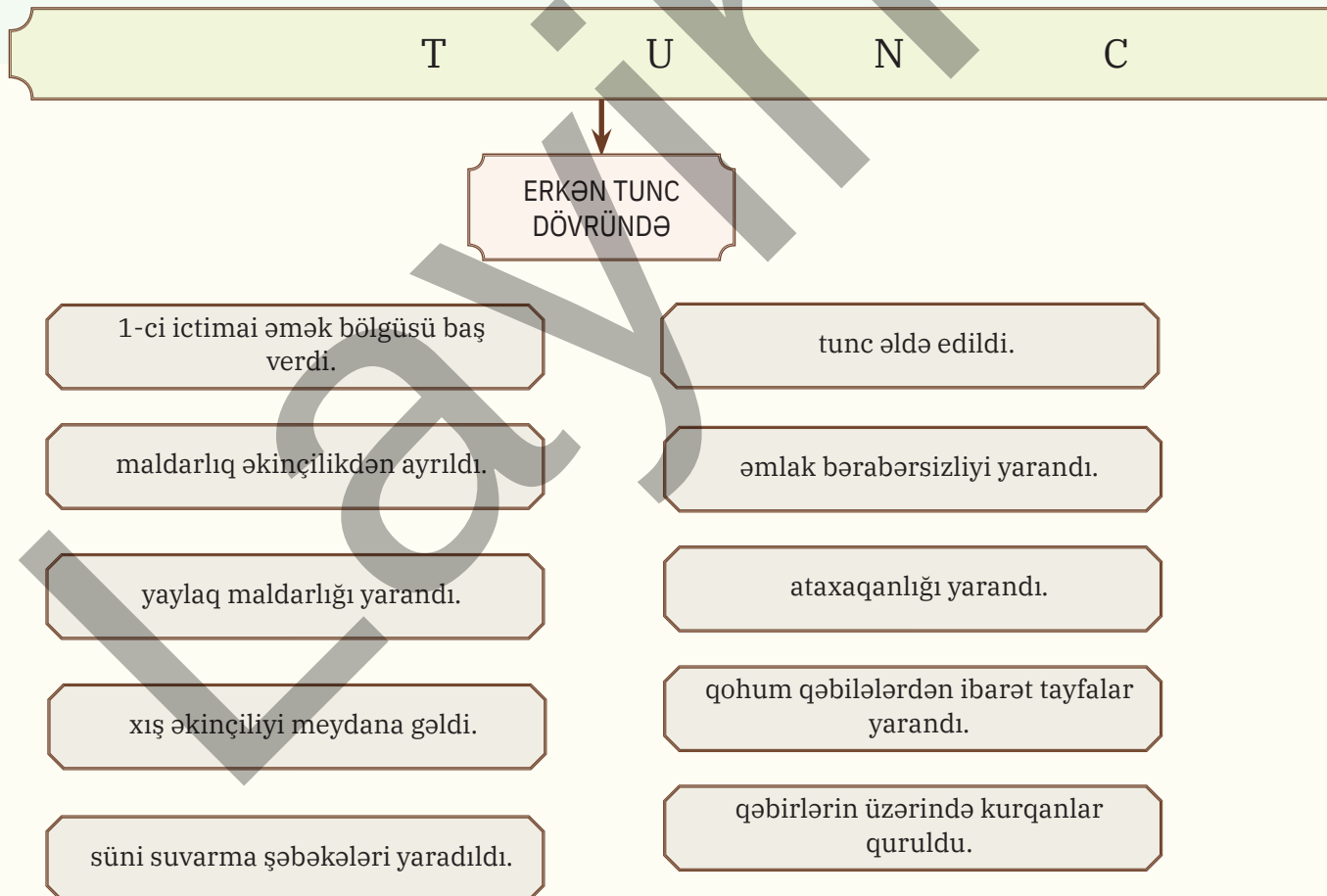
Tunc dövrü

Eneolitin son mərhələsində Azərbaycanda yeni dövrün, yəni Tunc dövrünün inkişafına şərait yarandı. Mis yumşaq metal olduğu üçün ondan hazırlanmış alətlər tez sıradan çıxırdı. Onun davamlılığını artırmaq üçün qədim sənətkarlar uzun illər boyu çıxış yolu axtarmış və nəticədə məqsədlərinə nail olmuşlar. Misin tərkibinə sürmə, mərgümüş və nikel, daha sonra qalay qataraq yeni metal əldə etmişlər. Bu metal **tunc** idi.

Sxem əsasında
danışın.

Azərbaycanda Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin ikinci yarısında başlamış və e.ə. II minilliyin sonuna qədər davam etmişdir. Əmək alətləri, bəzək və məişət əşyaları tuncdan hazırlandığı üçün bu dövrə Tunc dövrü deyilir.

Yeni təsərrüfat sahələri, əmlak bərabərsizliyi və sosial bərabərsizlik yarandı. Azərbaycanda böyük **tayfalar** və tayfa ittifaqları meydana çıxdı.

D Ö V R Ü

SON TUNC
DÖVRÜNDƏ

3-cü əmək bölgüsü baş verdi.

Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dağılmağa başladı.

dəmirdən alətlər
hazırlandı.

memarlıq inkişaf etdi.

tacirlər sənətkarlardan ayrıldı.

tayfalararası və bölgələrarası mübadilə gücləndi.

siklopik tikililər inşa edildi.

Kür-Araz mədəniyyəti

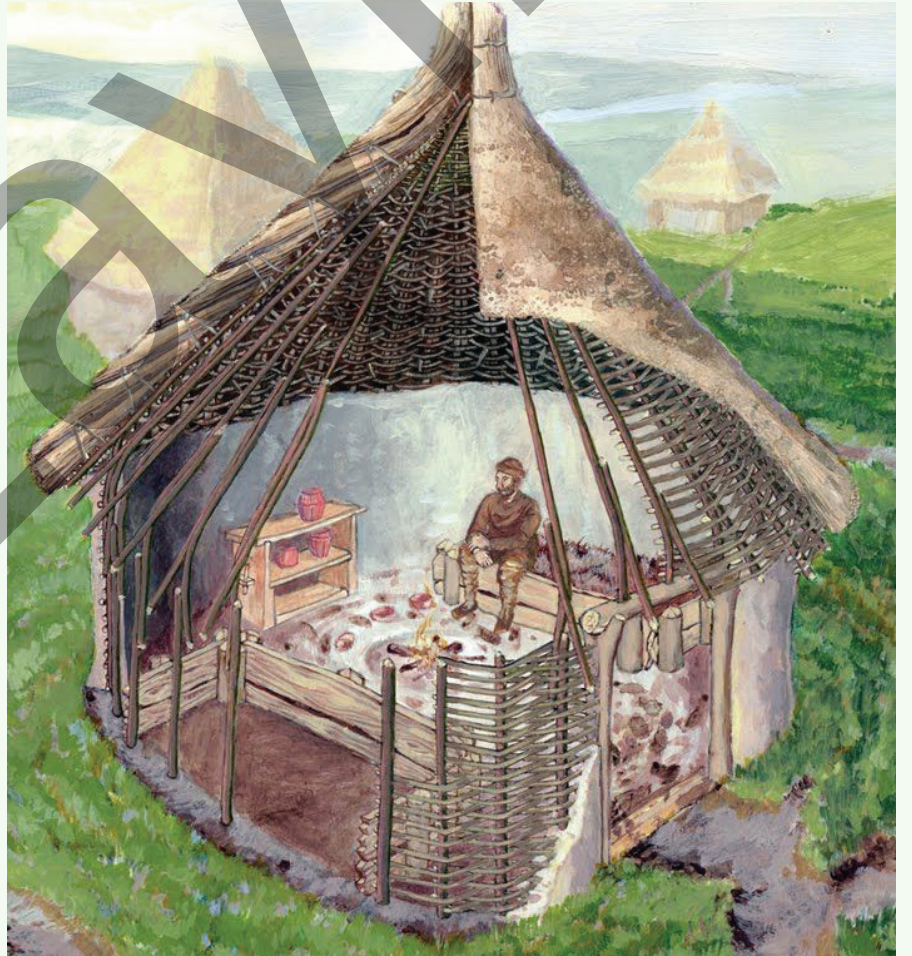
Azərbaycan ərazisində Tunc dövrü bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir.

Erkən Tunc dövrü **Kür-Araz mədəniyyəti** də adlanır. Bu mədəniyyət Kür-Araz ovalığında formalaşmış və tədricən yayılmışdır.

Bu dövrdə yaşayış məskənləri, əsasən, çay kənarında, təsərrüfat üçün əlverişli sahələrdə, yaxşı mühafizə olunan təbii təpə üzərində salınırdı. Bəzən yaşayış məskənləri qalın müdafiə divarı ilə əhatə edilirdi.

Erkən Tunc dövründə əhalinin sayı artmış və yaşayış məskənlərinin ərazisi böyümüşdü. Eneolit dövründə olduğu kimi, dairəvi və düzbucaqlı binalar tikilirdi. Lakin binalar həm ölçü, həm də davamlılıq baxımından xeyli fərqlənirdi. Evlərin və təsərrüfat tikililərinin bünövrəsi, əsasən, daşdan, divarı çiy kərpicdən olurdu. Binaların bir qismi çubuqdan hörülüb suvanırdı. Otağı qızdırmaq və yemək hazırlamaq üçün ocaq evin mərkəzində və ya künclərində qurulurdu.

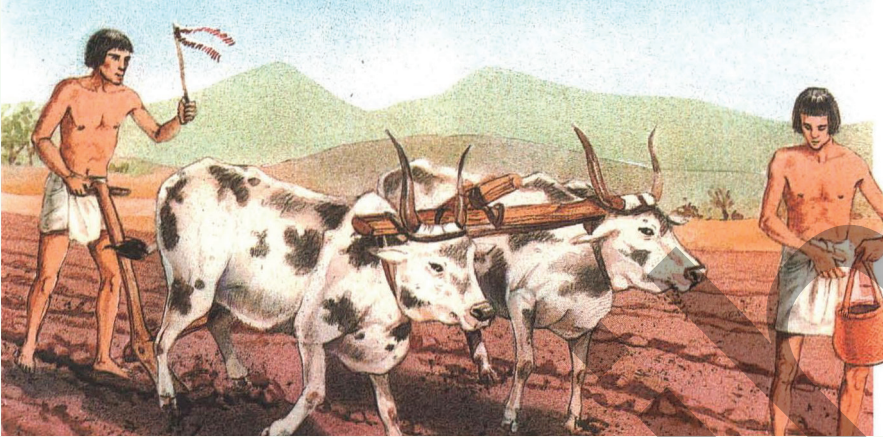
İbadət və dini ayinlərin icrası üçün də xüsusi binalar mövcud olmuşdur.

İbadət evlərinin inşa olunması nəyi sübut edir?

Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü

Erkən Tunc dövründə əkinçilik və maldarlığın inkişafında yeni mərhələ başlandı. Toxa əkinçiliyi tədricən **xış əkinçiliyi** ilə əvəz olundu. Xışın öküz-
lərə qoşulması torpağın şumlanmasını asanlaşdırdı. Bu işə məhsuldarlığı
xeyli yüksəltdi. Əkin sahələri genişləndi.

Yerli əhali yeni bitki növlərini becərmiş, sadə **süni suvarma*** şəbəkələri yaratmışdı. Sümük və ağacdan quraşdırılmış oraqlarla yanaşı, tuncdan
bütöv biçin alətləri də hazırlanmışdı. Tunc orağ məhsulun daha tez və
itkisiz toplanmasını asanlaşdırırdı. Taxıl xüsusi quyularda və ya böyük
təsərrüfat küplərində saxlanırdı.

Əhalinin həyatında əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq da böyük rol oynamışdır. Yeni heyvan növləri əhliləşdirilmiş, təsərrüfatda atdan istifadə olunmuş-
dur. Heyvandarlıqda ən mühüm yenilik yarımköçəri və ya **yaylaq mal-
darlığının** yaranması idi. İnsanların yeni otlaq sahələrinə ehtiyacı vardı. Ona görə də onlar dağətəyi və dağlıq zonalarda məskunlaşdılar.

Xış əkinçiliyi
cəmiyyətdə hansı
dəyişikliyə səbəb
oldu?

I Xış əkinçiliyi

* **Süni suvarma**
kənd təsərrüfatı
bitkilərinin tələbatını
ödəmək üçün torpaq-
ların süni nəmləndi-
rilməsidir.

I Tunc orağ

I Torpağın əkilməsi

Yaylaq maldarlığının təşəkkülündə atçılıq mühüm rol oynamışdı. Atdan minik vasitəsi kimi istifadə olunması köç işini asanlaşdırdı. Yaylaq maldarlığı mövsümi xarakter daşıyırdı. Qışda əhali heyvan sürülərini düzənlikdə, qışlaqlarda, yayın əvvəlindən başlayaraq dağlıq zonalarda saxlayırdı.

Heyvandarlıq daha çox qayğı tələb etdiyi üçün əhalinin bir qismi yalnız maldarlıqla məşğul olurdu. Bu, **birinci böyük ictimai əmək** bölgüsünün yaranmasına səbəb oldu. Maldarlar əkinçilərdən ayrıldı.

MALDARLIQ VƏ ƏKİNCİLİYİN AYRILMA SƏBƏBİ:

Maldarlar otlaqlar tapmaq üçün tez-tez yaşayış yerlərini dəyişirdilər.

Ona görə də Azərbaycanda maldarlar yarım-köçəri həyat sürürdülər.

Əkinçilər torpağı şumlayır, əkir və becərirdilər.

Ona görə də əkinçilər oturaq həyat tərzini sürürdülər.

Əkinçilik və maldarlığın bir-birindən ayrılması nə ilə nəticələndi?

Təsərrüfatın iki böyük sahəsi müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Maldarlığın sürətlə inkişafı:

- ◆ artıq məhsul istehsalına şərait yaratdı;
- ◆ mübadiləni genişləndirdi;
- ◆ maldar tayfalarının varlanmasına səbəb oldu;
- ◆ maldar tayfalarının daxilində də əmlak bərabərsizliyi artdı;
- ◆ tayfanın var-dövləti tədricən ayrı-ayrı şəxslərin əlində cəmləşdi.

Tayfanın varlı üzvlərini böyük təntənə ilə dəfn edir, onların şərəfinə kurqanlar ucaldılırdı.

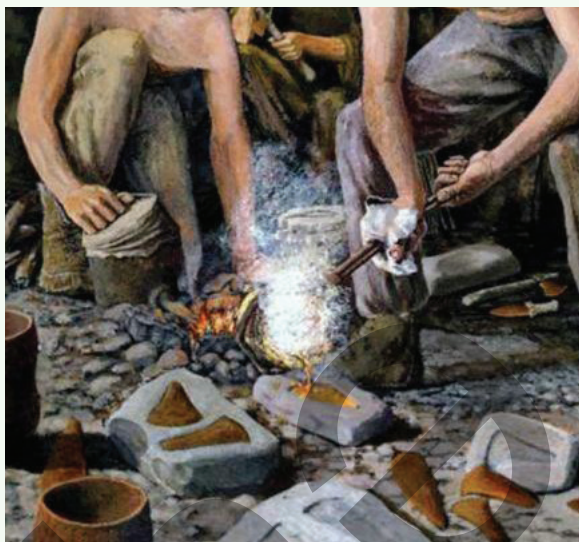

I Kurqan

Var-dövlət əldə etmək, tayfaların ərazisini zəbt etmək təhlükəsi artdığı üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına hasar çəkilir, möhkəmləndirilirdi. Bu dövrün bir sıra yaşayış məskənləri qalın müdafiə divarları ilə mühafizə olunurdu. Tayfa icmaları öz ərazisini və əhalisini başqalarının təcavüzündən qorumaq qayğısına qalırdı.

Erkən Tunc dövründə əhali sənətkarlığın müxtəlif sahələri, əsasən, dulusçuluqla məşğul olmuşdur. Dulus çarxından istifadə məhsuldarlığı daha da artırmışdı. Saxsı qabları müxtəlif naxışlarla bəzəyirdilər.

Bu dövrdə metalışləmə sənəti də inkişaf etmişdi.

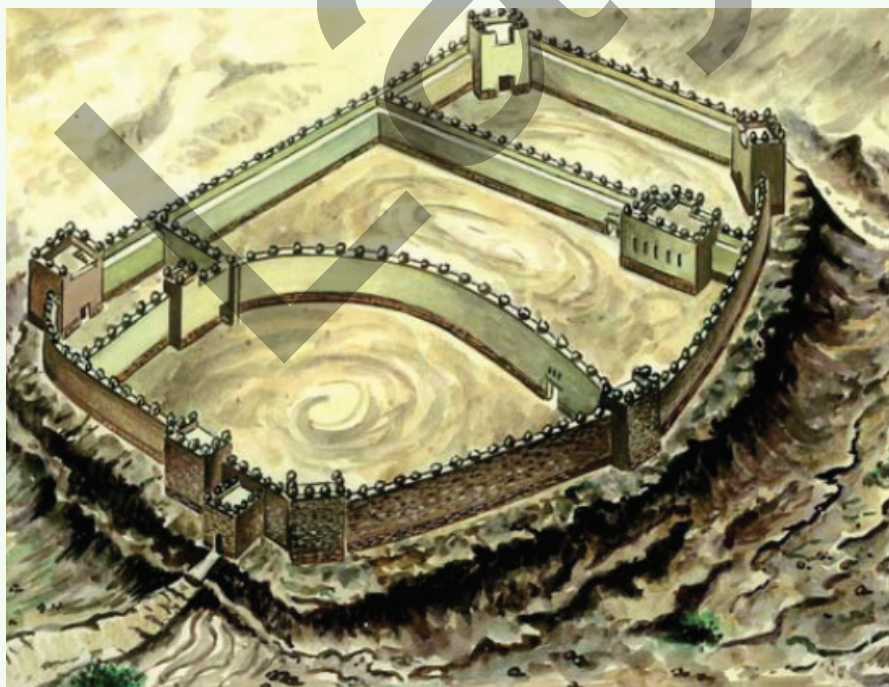
■ Metalışləmə

Orta Tunc dövrü

Bu dövrdə əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq sürətlə inkişaf edirdi. Əmlak və sosial bərabərsizliyi dərinləşdi. Yaxın Şərqi mədəniyyət mərkəzləri ilə **mədəni-iqtisadi əlaqələr*** müntəzəm xarakter aldı. Azərbaycanda ilkin **şəhər** mədəniyyəti formalaşdı.

Orta Tunc dövründə yaşayış məskənlərinin sahəsi daha böyük idi. Bəzi yaşayış məskənləri müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdu.

*** Mədəni-iqtisadi əlaqələr** müxtəlif və ya eyni dövlətlərin tərkibində yaşayan xalqlar arasında iqtisadi və mədəni sahələri əhatə edən qarşılıqlı əlaqələrdir.

Şəhər tipli yaşayış məskənlərinin meydana gəlməsinin səbəbi nə idi?

■ Müdafiə qalası

Orta Tunc dövründə Azərbaycanda əkinçilik və maldarlıq daha da inkişaf etmiş, mal-qaranın sayı əvvəlki dövrlərlə müqayisədə xeyli artmışdı. Yaylaq maldarlığı daha da inkişaf etdi. Yaylaq maldarlığının geniş yayıldığı zonalarda qoyun-quzu aparıcı yer tuturdu.

Maldarlığın inkişafı əhalinin ət və süd məhsullarına tələbatını ödəməklə yanaşı, mübadilə üçün əlavə məhsul əldə olunmasına da şərait yaradırdı.

Bu dövrdə atçılıq da inkişaf etmişdi.

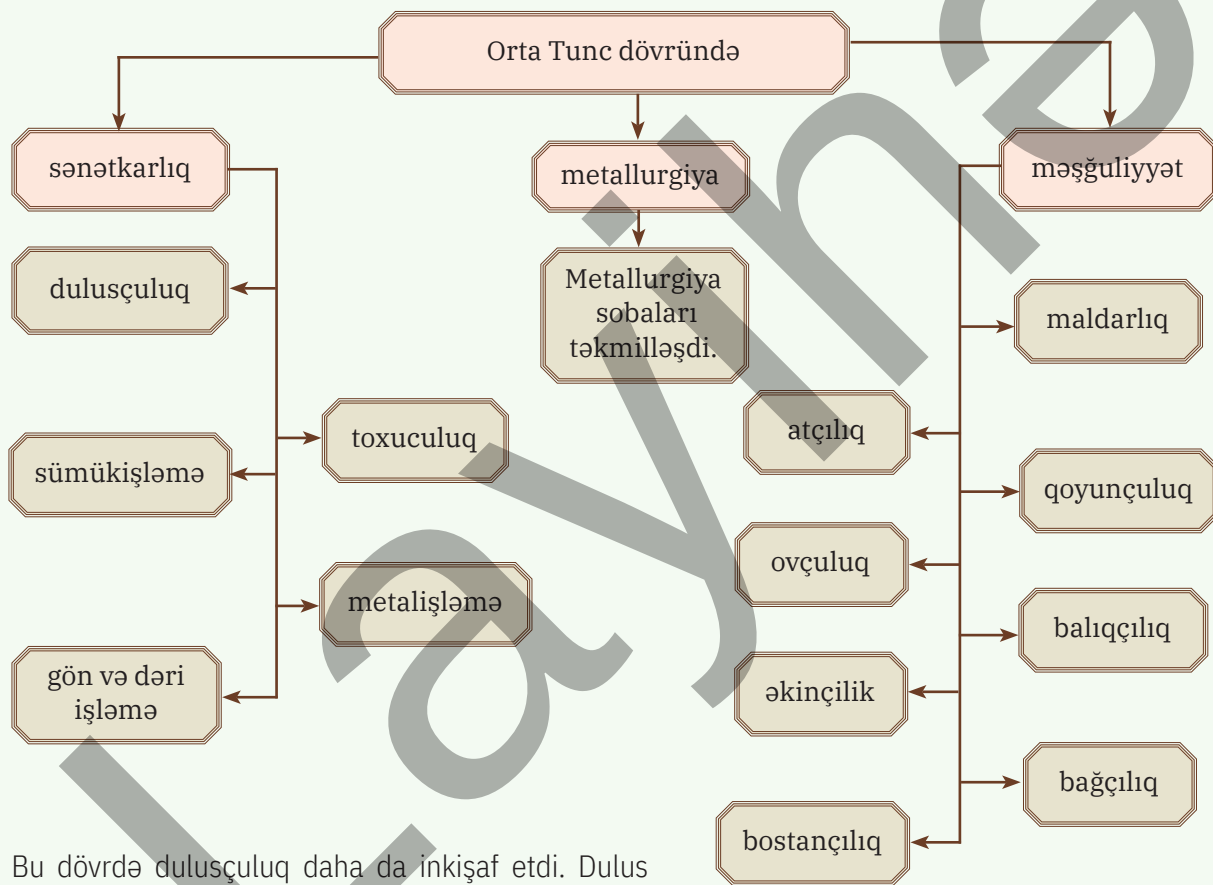
Azərbaycanda Orta Tunc dövründə bağçılıq və bostançılıq, üzümçülük kimi təsərrüfat sahələri yaranı. Əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsi, torpağın xışla şumlanması və bu işdə qoşqu heyvanlarından istifadə məhsuldarlığın artmasına səbəb oldu.

Ənənəvi dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, süni suvarmanın tətbiqi nəticəsində daha çox məhsul toplanırdı. Taxıl ehtiyatı böyük ölçülü saxsı küplərdə saxlanırdı. Sənətkarlığın yeni sahələri yaranmışdı.

İkinci ictimai əmək bölgüsü

Orta Tunc dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq peşəkar sahəyə çevrilmişdi. O, başqa təsərrüfat sahələrindən ayrılaraq müstəqil inkişaf etməyə başladı. Sənətkarlıq məhsullarına tələbat artdı. Ona görə də sənət sahəsi ilə məşğul olan şəxs başqa işlərdən əl çəkər, bütün diqqətini yalnız öz işinə verirdi.

Cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayan **ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü** sənətkarlığın sürətlə inkişafı nəticəsində baş vermişdi.

Bu dövrdə dulusçuluq daha da inkişaf etdi. Dulus çarxından geniş istifadə edilməsi saxsı qablar istehsalında yeni mərhələ açmışdı.

Dulus çarxının tətbiqi əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə və məhsul istehsalının artmasına şərait yaradırdı. Dulusçular tayfanın tələbatını ödəməklə yanaşı, mübadilə üçün də məhsul istehsal edirdilər.

Orta Tunc dövrü Azərbaycanda qədim incəsənətin çiçəklənmə mərhələsidir. Müxtəlif formalarda hazırlanan saxsı qablar quruluşuna və üzərindəki naqışların mürəkkəbliyinə görə fərqlənirdi.

Orta Tunc dövrünə aid saxsı qablar

Qabların səthi müxtəlif həndəsi fiqurlar, heyvan və bitki aləmini əks etdirən səhnələrlə naxışlanmışdı. Orta Tunc dövründə Azərbaycanda boyalarla rənglənmiş qabların istehsalı geniş yayıldığından bu dövr **“Boyalı qablar mədəniyyəti”** adı ilə də tanınmışdır.

Tədricən təkmilləşən saxsı qablar

Toxuculuq, sümükişləmə, dəri və gönisləmə kimi sənət sahələri də xeyli inkişaf etmişdi. Qoyunçuluğun inkişafı xammal ehtiyatlarını artırırdı. Bu isə toxuculuğun inkişafına təkan verdi. Bu dövrdə toxuculuqla əlaqədar əmək alətlərindən və sadə toxuculuq dəzgahından istifadə olunurdu. Toxucu sənətkarlar həm icmanın tələbatını ödəyir, həm də mübadilə üçün məhsul hazırlayırdılar.

Bu dövrdə metallurgiya və metalışləmə sənətinin inkişafında yeni mərhələ başlanır. Metallurgiya sobaları təkmilləşdirilir, metalışləmədə ənənəvi döymə üsulu ilə yanaşı, ərintiləri xüsusi qaliblərə tökməklə müxtəlif məmulatlar hazırlanırdı. Yerli sənətkarlar tuncdan məişət və əmək alətləri, silahlar, qızıl və gümüşdən müxtəlif bəzək əşyaları hazırlayırdılar.

I Metal alətlər

Orta Tunc dövründə əhali ovçuluq və balıqçılıqla da məşğul olurdu.

Qayaüstü rəsmlərdə heyvanlar aləmi, məişət və ov səhnələri təsvir olunmuşdu.

I Qayaüstü təsvirlər

Məhsuldar qüvvələrin, təsərrüfatın bütün sahələrinin inkişafı ilə cəmiyyətin ictimai və iqtisadi həyatında əsaslı dəyişikliklərə şərait yarandı. Orta Tunc dövründə əmlak və ictimai bərabərsizlik daha da dərinləşdi. Tayfa başçıları və ya tayfanın nüfuzlu üzvlərinin dəfn olunduğu qəbirlər seçilirdi. Dini görüşlər qəbir abidələrinin quruluşunda, dəfn mərasimində, xüsusi ibadət binalarının varlığında əks olunmuşdu.

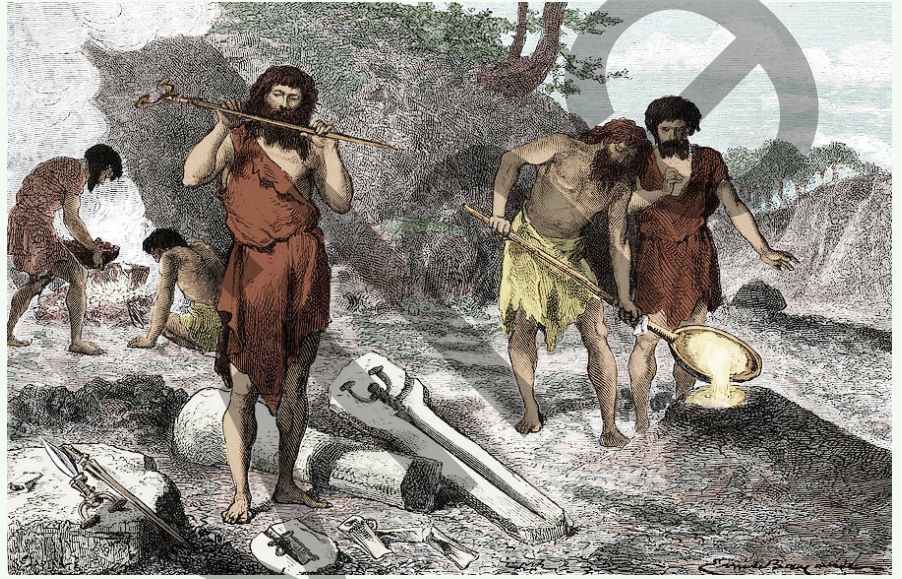
Orta Tunc dövrünün təsərrüfat sahələrinə dair cədvəl qurun.

Azərbaycan tayfaları həm Qafqazın digər bölgələrində yaşayan əhali ilə, həm də Ön Asiyanın qədim mədəniyyət mərkəzləri ilə sıx əlaqə saxlayır, hazır məhsul, silah, boyalı qab, bəzək əşyaları və xammal mübadilə edirdilər.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü

Son Tunc dövründə Azərbaycanda ibtidai icma quruluşu dağılmağa başlayır. Cəmiyyətdə mühüm yeniliklər baş verir. Erkən Dəmir dövrü **e.ə. XI – VIII yüzillikləri** əhatə edir.

Dəmir tunca nisbətən daha möhkəm metal olduğu üçün ondan hazırlanan əmək alətləri və silahlar daha keyfiyyətli idi.

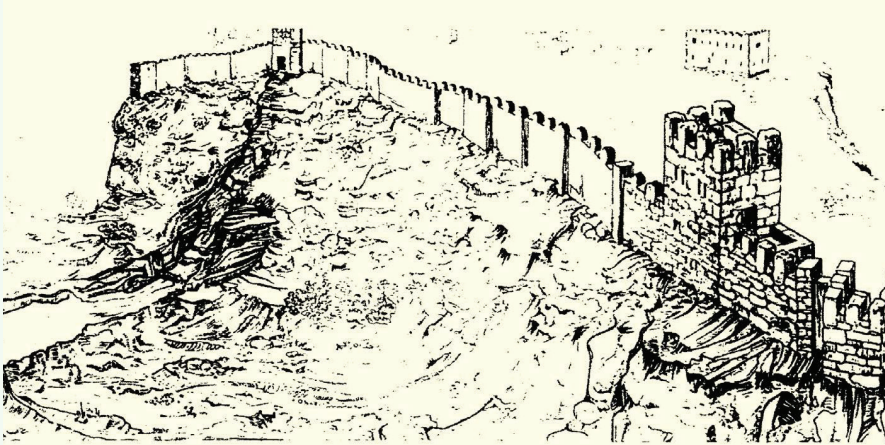
BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Siklop (təpəgöz) qədim yunan əsəirlərində qeyri-adi gücə malik varlıqlara deyilirdi. Onların təpəsində yalnız bir göz olduğu üçün belə adlanırdı.

Rəvayətə görə, qədimdə böyük ölçülü daşlardan hörülmüş qalaçaları həmin sikloplar tikmişlər. Buna görə də belə qalalar **siklopik tikililər** adlanır.

Azərbaycanda Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə müdafiə tikililəri, siklopik qalalar inşa edilmişdir.

I Siklopik qalanın sxemi

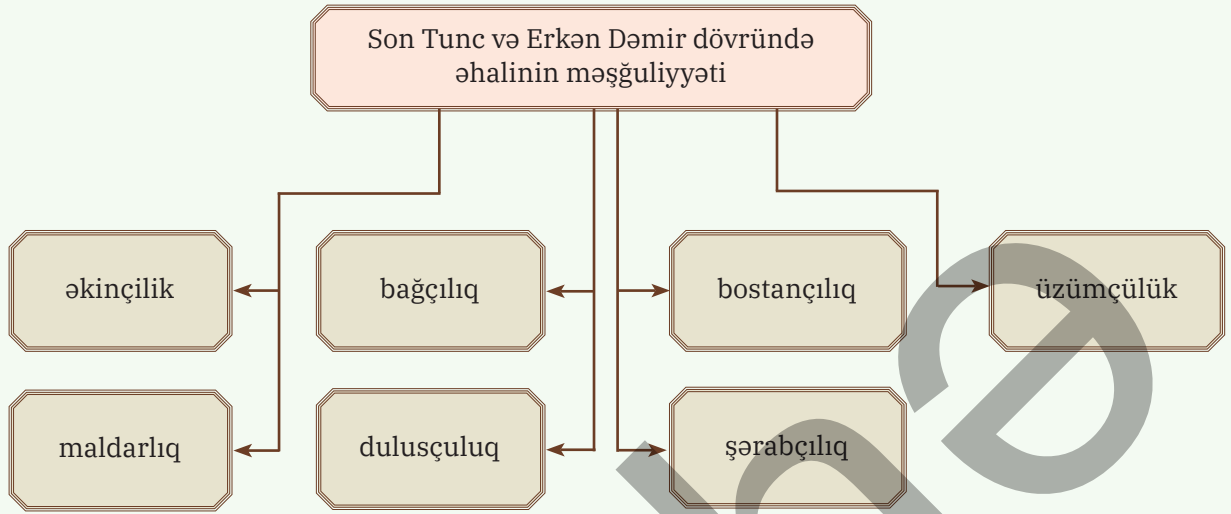
Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə memarlığın inkişafını faktlarla sübut edin.

İbtidai icma quruluşunun sonunda daha davamlı yaşayış və təsərrüfat binaları tikilmişdir. Binaların bünövrəsi çay daşları və ya qaya parçalarından, divarları çiy kərpicdən hörülürdü. Düşmən basqınlarından qorunmaq üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkilirdi.

Şərur rayonunda Tunc dövrünə aid siklopik qala

Əhali müxtəlif sahələrlə məşğul olurdu.

Əhəlinin məşğuliyyətləri içərisində əkinçilik xüsusi yer tuturdu. Müxtəlif növ arpa və buğda becərilirdi. Taxıl tuncdan və dəmirdən hazırlanmış oraqla biçilir, taxta vəllərlə döyülür, dən daşları ilə üyüdülürdü. Ehtiyat taxılı iri küplərdə və quyularda saxlayırdılar.

Əkinçiliyin qədim insanların həyatındakı əhəmiyyətini izah edin.

I Taxta vəl

I Dən daşı

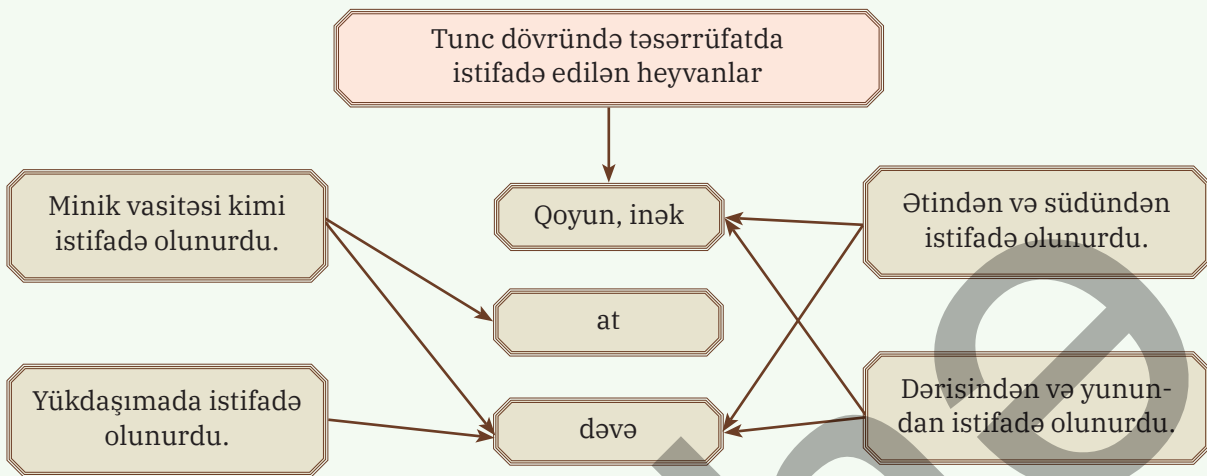
Yarımköçmə həyat tərzini nədir?

Süni suvarma sayəsində bağçılıq, bostançılıq və üzümçülük inkişaf etmişdi.

Yarımköçmə həyat tərzini keçirən əhəli, əsasən, maldarlıqla məşğul olurdu. Onlar iri və xırdabuynuzlu heyvanlar saxlayırdılar. Atdan və dəvədən istifadə yaylaq və qışlağa köçməni xeyli asanlaşdırırdı.

Sxem əsasında danışın.

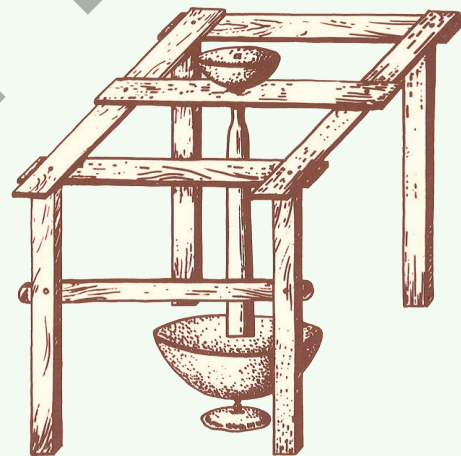
Sənət sahələri içərisində dulusçuluq xüsusi yer tuturdu. Saxsı qabların istehsalında dulus çarxından istifadə olunurdu.

Son Tunc – Erkən Dəmir dövründə təsərrüfat sahələrinin sürətli inkişafı ilə bağlı tayfalararası və bölgələrarası mübadilə daha da gücləndi. Mal-dar tayfalar alış-veriş işlərində fəal vasitəçi idilər. Bu dövrdə alış-veriş həm mal-qara, həm də metal əşyalarla, hətta metal parçaları ilə aparılırdı. Təsərrüfatın və mübadilənin güclü inkişafı **üçüncü əmək bölgüsünə: tacirlərin sənətkarlardan ayrılmasına** səbəb oldu.

Tayfa başçısının hakimiyyətinin qüvvətlənməsi, dini və hərbi rəhbərliyin onların əlində cəmlənməsi bu şəxslərin ilahiləşdirilməsinə gətirib çıxarırdı. Belə tayfa başçıları dəfn edildikdən sonra onların məzarları üzərində kurqanlar ucaldılırdı. Bəzən tayfa başçısının arvadını və qulluqçularını onunla birlikdə dəfn edirdilər. Bu dövrün insanları səma cisimlərinə, suya, meşəyə, ayrı-ayrı heyvanlara sitayiş edirdilər.

Azərbaycan tayfaları Qafqaz, həmçinin Yaxın Şərqi qabaqcıl mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqə saxlayırdı. Hazır məhsullarla yanaşı, metal, mal-qara, at və dəvə mübadilə vasitəsi olmuşdur.

Azərbaycan hələ qədim dövrlərdən zəngin filiz yataqları, seçmə at cinsləri, saysız-hesabsız heyvan sürüləri ilə şöhrət qazanmışdır.

Ayaqla hərəkət etdirilən dulus çarxı

Cədvəli tamamlayın.

İCTİMAİ ƏMƏK BÖLGÜLƏRİ		
BİRİNCİ	İKİNCİ	ÜÇÜNCÜ

Əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlığın inkişafı, metalısləmənin yüksəlişi, mədəni-iqtisadi əlaqələrin daha sürətlə genişlənməsi cəmiyyətin daha yüksək ictimai inkişaf pilləsinə keçməsinə şərait yaratdı. Son Tunc və İlk Dəmir dövründə sosial və əmlak bərabərsizliyi yüksək həddə çatdı. İri tayfa ittifaqları yarandı. Onlara nüfuzlu tayfa başçıları rəhbərlik edirdi.

Ayrı-ayrı şəxslərin varlanması, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafı işçi qüvvəsi tələb edirdi. Bu işçi qüvvəsini təşkil edənlər var-yoxdan çıxmış icma üzvləri və qullar idi. Mühəribələr və tayfalararası toqquşmalar zamanı əsir düşənlər qul halına salınırdı.

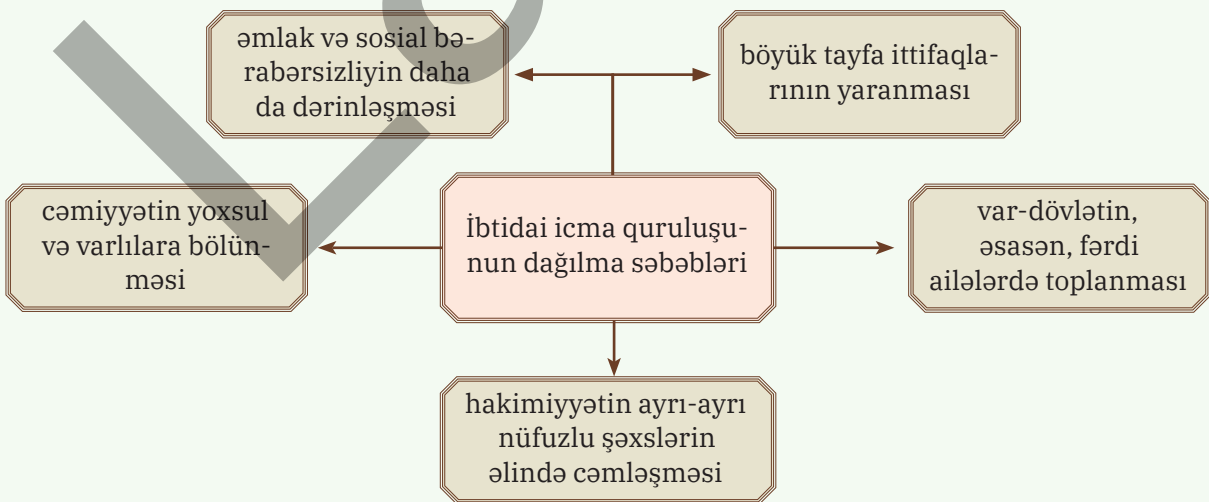
60

Kurganın iç görünüşü

Qəbir abidəsində sosial təbəqələşmənin izləri

Müharibə qorxusu, öz varını qorumaq qayğısı bəzi tayfaları daha təhlükəsiz yerlərə çəkilməyə, yaşayış yerləri ətrafında davamlı müdafiə divarı tikməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar ibtidai icma quruluşunun dağılmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda **e.ə. II minilliyin sonları – I minilliyin əvvəllərində** ibtidai icma quruluşu dağıldı.

İlk tayfa birlikləri

Azərbaycan ərazisində ictimai və iqtisadi dəyişikliklər hər yerdə eyni vaxtda olmamışdır. Ölkənin cənubu Mesopotamiyanın (İkiçayarası) quldar cəmiyyətləri ilə yaxın olmuşdur. Burada baş verən yeniliklər Azərbaycanın cənub hissəsinə də təsir göstərmişdir.

E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanda yaşayan tayfaların təsərrüfatında əkinçilik və maldarlıq mühüm yer tuturdu. Onlar arpa, buğda əkib-becərir, qoyun, keçi, at saxlayırdılar. Heyvanların sayı artdıqca geniş otlaq sahələrinə ehtiyac yaranmış, dağlıq və dağətəyi ərazilər maldar tayfalar tərəfindən tutulmuşdu.

Tayfa ittifaqlarının yaradılmasını hansı amillər zəruri edirdi?

Əkinçi tayfalar məhsuldar çay vadilərində məskunlaşmışdılar. Tayfalar arasında yeni otlaq sahələri uğrunda mübarizə gedirdi. Güclü tayfalar nisbətən zəiflərin üzərinə hücum edir, onların sərvətlərini ələ keçirirdilər. Eyni kökdən olan zəif tayfalar daha güclülərin ətrafında birləşərək böyük tayfa ittifaqları yaradırdı.

E.ə. III–II minilliklərdə Azərbaycanın şimal hissəsində Naxçıvan və Mil-Qarabağda **naxç** və **gərgər** tayfaları məskunlaşmışdı. Azərbaycanın cənubunda, Urmiya gölü ətrafında **lullubi**, **kuti**, **su** və **turukki** tayfaları yaşamışdır. Bu tayfaların qonşu Mesopotamiya əhalisi ilə sıx mədəni-iqtisadi əlaqələri olmuşdur.

Xəritə böyük çəkiləcək və səhifənin yarısı qədər olacaq

Xəzər dənizinin sahillərində **kaspilər**, Qızılüzən çayının aşağı axarlarında **kadusilər** məskunlaşmışdılar.

 Cədvəli tamamlayın.

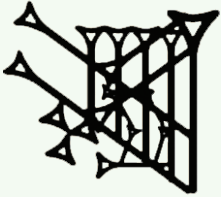
AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ YAŞAYAN TAYFALAR	
ŞİMALDA	CƏNUBDA

Erkən dövlət qurumları

Erkən dövlət qurumları, Aratta, Kuti, Lullubi

Aratta adının şumerçə yazılışı

Aratta

E.ə. III minilliyin birinci yarısında Azərbaycanın cənubunda, Urmiya gölünün cənub-şərqində **Aratta** dövlət qurumu mövcud idi. Onun ərazisi indiki Zəncandan qərbdəki torpaqları əhatə edirdi. Şumer mixi yazılı mətnlərində Aratta ölkəsinin adı “varlı ölkə” (və ya “varlı dağlar”) mənasını bildirirdi.

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

“En-Merkar və Aratta hökmdarı”
dastanından fraqment

Arattanın İkiçayarasının Şumer şəhər-dövlətləri ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələri vardı. “En-Merkar və Aratta hökmdarı” dastanında bu barədə məlumat vardır. Dastana görə, Uruk ilə Aratta gah düşmənçilik, gah da dostluq edirdilər.

En-Merkar Şumerin Uruk şəhər-dövlətinin hökmdarı olmuşdu. Həm En-Merkar, həm də Aratta hökmdarı bir-birlərini tabe etmək üçün tədbirlər görürdü.

Aratta hökmdarı Şumerə tabe olmaq tələbinə qarşı qasidə belə cavab verir:

“Mən ali kahinəm, təmiz əl (yəni İnanna) tərəfindən təyin olunmuşam... xoşsifət İnanna, həqiqətən, mənə Arattaya, saf ənənələr ölkəsinə gətirdi, mənə sanki böyük darvaza kimi dağlarda onun önündə qoydu. Məgər Aratta Uruka tabe ola bilməzi? Aratta Uruka boyun əyməyəcəkdir!”

Aratta hökmdarının Uruka verdiyi cavab nəyi sübut edir?

Sami tayfaları Uruk şəhərini mühasirə edən zaman En-Merkar hərbi yardım almaq üçün Aratta hökmdarına müraciət edir.

Uruk şəhərindəki məbədləri bərpa etmək üçün şumerlərə tikinti materialları, qiymətli metal və daşlar lazım idi. En-Merkar bu materialların Arattadan gətirilməsini istəyirdi. O, Aratta hökmdarı ilə yazışmalar aparmış, qasidlər göndərmiş və hətta bu ölkəyə səfər etmişdir.

En-Merkar və Aratta hökmdarı

Aratta dövləti öz müstəqilliyini saxladı, lakin Şumer ilə iqtisadi əlaqələri kəsmədi. Arattadan İkiçayarasına qızıl, gümüş, lacivərd daşı və tikinti materialları gətirildi. Aratta ustaları Şumerdə məbəddə tikintilərdə də iştirak edirdilər. Aratta İkiçayarası ilə mal mübadiləsi edirdi. Mübadilə nəticəsində Şumerdən Arattaya, əsasən, taxıl və meyvə gətirilirdi.

Arattanın Şumer ilə iqtisadi əlaqələr saxlaması hansı zərurətdən irəli gəlirdi?

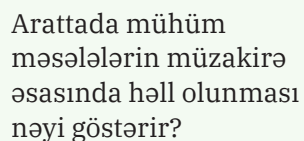
Aratta əhalisi müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olurdu. Burada məbəddə və saray tikən, divarlarına qiymətli metal və daşlardan, xüsusilə lacivərddən bəzək və naxış vuran mahir ustalar vardı. Onlar qiymətli metal və daşlardan zərgərlik və digər bəzək əşyaları hazırlayırdılar.

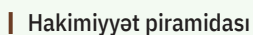
Lacivərd daşı

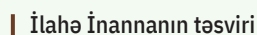
Bəzək əşyaları

Arattanın dövlət idarələri şəhərdə yerləşirdi. Burada ölkəni hökmdar idarə edirdi. Hökmdar sarayda otururdu. Hökmdarın yanında **Ağsaqqallar şurası** fəaliyyət göstərirdi. Mühüm məsələlər burada müzakirə edilir və qərarlar səs çoxluğu ilə qəbul olunurdu.

Arattada çoxtanrılıq mövcud olmuşdur. Burada Şumerin bərəkət və məhəbbət ilahəsi hesab edilən ***Inannaya*** ibadət geniş yayılmışdı. Arattanın mühafizəkarı ilahə Lama hesab edilirdi.

Lullubi dövlət qurumu

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında İkiçayarası Şumer şəhər-dövlətləri süquta uğradı. İkiçayarası Akkad dövlətinin hakimiyyəti altında birləşdirildi. Urmiya gölünün cənubunda, keçmiş Aratta dövlətinin qərb torpaqlarında Lullubi tayfalarının ittifaqı yarandı. Lullubi tayfa ittifaqına su və turukki tayfaları daxil idi.

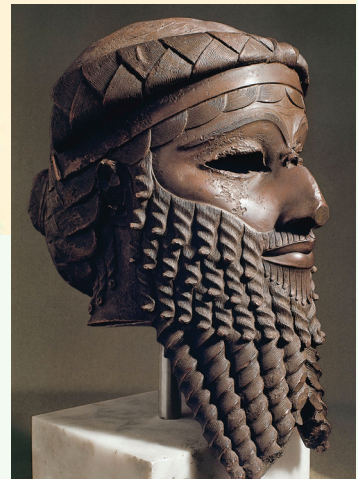
E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün cənubunda Lullubi dövlət qurumu yarandı. Lullubi Azərbaycanın cənub ərazisində yaranmış ikinci erkən dövlət quruluşu idi. Onun ərazisi cənubda Diyala çayından şimalda Urmiya gölünədək çatırdı.

Lullubi hökmdarının təsviri

Bu dövrdə Lullubi hökmdarı Akkad dövlətinə qarşı hərbi birləşmələrdə iştirak edirdi. Bu döyüşdə Lullubi və müttəfiqləri məğlub oldu. Bu hadisə Akkad hökmdarı tərəfindən yazı və təsvirlərlə “Qələbə sütunu” adlandırılan daş plitə üzərində əbədləşdirildi. Məğlub olmasına baxmayaraq, Lullubi öz ərazisinin Akkad tərəfindən işğal edilməsinə imkan vermədi.

Akkad hökmdarının təsviri

Kuti (Quti) dövlət qurumu

E.ə. III minillikdə Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb hissəsində Kuti (Quti) tayfa birləşmələri mövcud idi. Həmin minilliyin II yarısında kutilərin dövlət halında birləşdi. Kutilər Şumer İkiçayarası ilə müttəfiq münasibətləri saxlayır, lakin Akkad hökmdarlarının işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxırdılar.

Akkad Urmiya gölü hövzəsində yaşayan tayfalarla hücum edirdi. İşğala məruz qalan bu tayfalar hərbi ittifaq yaratdı və Akkad ordusunu məğlubiyətə uğratdı. Akkad hökmdarı şumerlərin dini mərkəzi olan şəhərə ordu göndərərək buradakı məbədi dağıtmaq istədi. Lakin buna nail ola bilmədi. Kuti hərbi dəstələri bu şəhərin köməyinə gəldi.

Burada Kuti hökmdarının şərəfinə mixi yazılı abidə qoyulmuş və orada o, **“qüdrətli, Kutium və dünyanın dörd səmtinin hökmdarı”** adlandırılmışdı.

Kuti hökmdarına aid heykəllər

Kutilərin hücumu

Bundan sonra kutilərin İkiçayarasına müdaxiləsi daha da gücləndi. Akkad dövlətinin zəifləməsindən və İkiçayarasında baş vermiş daxili çəkişmələrdən istifadə edən kutilər buranı ələ keçirdi. Kutilərin İkiçayarasında, təxminən, 100 illik hakimiyyəti zamanı onlara qarşı çıxan olmamışdır.

Kutilər İkiçayarasında mövcud olan idarə sistemini dəyişmədilər. Ölkəni canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər. Kutilərə tabe olan Şumer şəhər hakimləri müstəqil daxili siyasət yürüdükdülər. Yəqin ki, Kuti hökmdarlarının İkiçayarasında da iqamətgahları varmış. İkiçayarasının Şumer şəhərləri kuti hökmdarlarının şərəfinə yazılar tərtib edirdilər.

Kutilərin İkiçayarasına müdaxilə etməsinə şərait yaradan amillər hansılardır?

Cədvəli tamamlayın.

KUTİLƏRİN İKİÇAYARASINDAKI FƏALİYYƏTİ	
SİYASİ	MƏDƏNİ

Sonuncu Kuti hökmdarının İkiçayarasında hakimiyyəti cəmi 40 gün sürür. Uruk şəhərində ona qarşı qiyam təşkil olunur. Bununla da kutilərin İkiçayarasında hakimiyyəti sona çatır.

I Kutilərə qarşı qiyam

E.ə. III minilliyin sonlarında Kuti və Lullubi dövlətləri süquta uğrayaraq xırda vilayətlərə parçalandı. Bu hal e.ə. I minilliyin əvvəllərinə kimi davam etdi.

Azərbaycanın erkən dövlətlərini türk mənşəli sülalələr idarə edirdi.

Yeni tayfa ittifaqları

E.ə. II minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü hövzəsində yaşayan Turukki və Su tayfaları siyasi fəaliyyətə başladılar. Onlar əvvəlki dövrlərdə Aratta, sonra isə Kutı və Lullubi dövlətlərinin tərkibinə daxil idilər. Bu dövlət qurumları süquta uğradıqdan sonra Turukki və Su tayfaları İkiçayarası hadisələrinə müstəqil surətdə qarışmağa başladılar. Turukkilərin hücumları İkiçayarasının şimalında yaranmış Aşşur (Assuriya) dövlətinin sərhədlərində təhlükə yaradırdı.

Turukkilərin Aşşur ilə müharibələrinin əsas səbəbi nə idi?

I Aşşur hökmdarı

Aşşur hökmdarı turukkilərə qarşı hərbi yürüş təşkil edir, lakin bu tayfaların müdaxiləsinin qarşısını ala bilmirdi. Turukkilər aşıurların nəzarəti altında olan Şuşarra vilayətində yerləşdilər. Şuşarra inzibati və hərbi mərkəz idi, qədim Azərbaycana qonşu torpaqları təşkil edirdi. Turukkilər bu əraziyə iddia edirdilər. Yerli əhali də turukkilərin hakimiyyətinə meyil göstərirdi.

Bu dövrün hadisələri göstərir ki, turukki, su, kuti və lullubilərin yeni tayfa birliyi meydana çıxmışdı. Onlar Şuşarra uğrunda Assuriya ilə gah mübarizə aparır, gah da münafişləri sülh yolu ilə həll edirdilər. Bu ardı-arası kəsilməyən hücumlar nəticəsində Aşşur dövləti zəiflədi.

E.ə. II minilliyin sonlarında Aşşurun qüdrəti yenidən artdı. Kutı, lullubi, turukki və su tayfaları Aşşurun işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxır, müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar. Xırda vilayət hakimləri Aşşura qarşı müqavimət göstərməkdə çətinlik çəkirdilər. Tez-tez baş verən müharibələr qədim Azərbaycan tayfalarının yenidən dövlət halında birləşməsinə zəruri etdi.

Manna dövləti

 Zamua vilayəti, İzirtu, İranzu, Ahşeri, qızıl cam, heroqlif

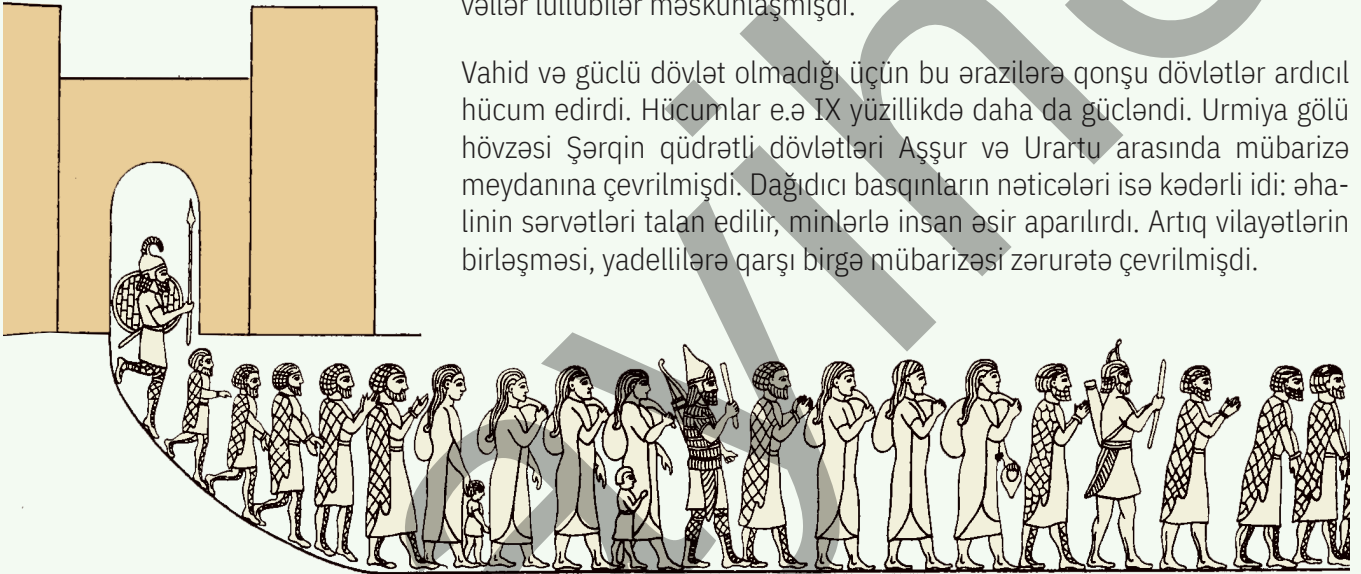

Sizcə, yadelli basqın-
larının qarşısını
uğurla almaq üçün
nələr lazımdır?

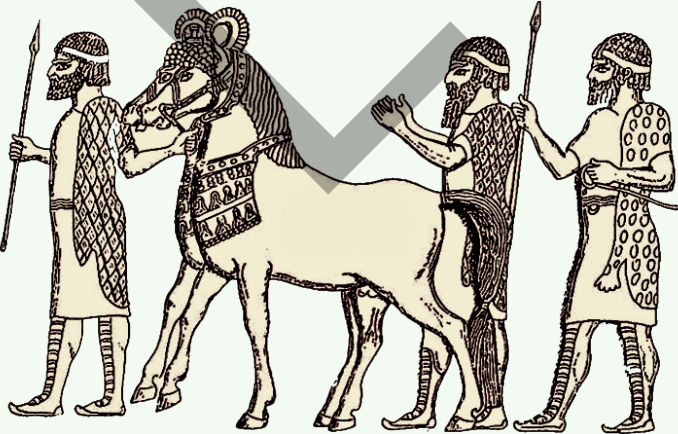
Dövlətin yaranması

Erkən dövlət qurumları zəifləyib süqut etdikdən sonra Urmiya gölü hövzəsində çoxsaylı xırda vilayətlər meydana gəlmişdi. Hər vilayətin öz başçısı, öz mərkəzi – şəhər-qalası vardı. Onların içərisində ən güclüsü Zamua idi. Urmiya gölünün cənub hissəsində yerləşən bu vilayətdə əvvəllər lullubilər məskunlaşmışdı.

Vahid və güclü dövlət olmadığı üçün bu ərazilərə qonşu dövlətlər ardıcıl hücum edirdi. Hücumlar e.ə IX yüzillikdə daha da gücləndi. Urmiya gölü hövzəsi Şərqi qüdrətli dövlətləri Aşşur və Urartu arasında mübarizə meydanına çevrilmişdi. Dağıdıcı basqınların nəticələri isə kədərli idi: əhəlinin sərvətləri talan edilir, minlərlə insan əsir aparılırdı. Artıq vilayətlərin birləşməsi, yadellilərə qarşı birgə mübarizəsi zərurətə çevrilmişdi.

I Midiyalıların Aşşurlar tərəfindən əsir alınması

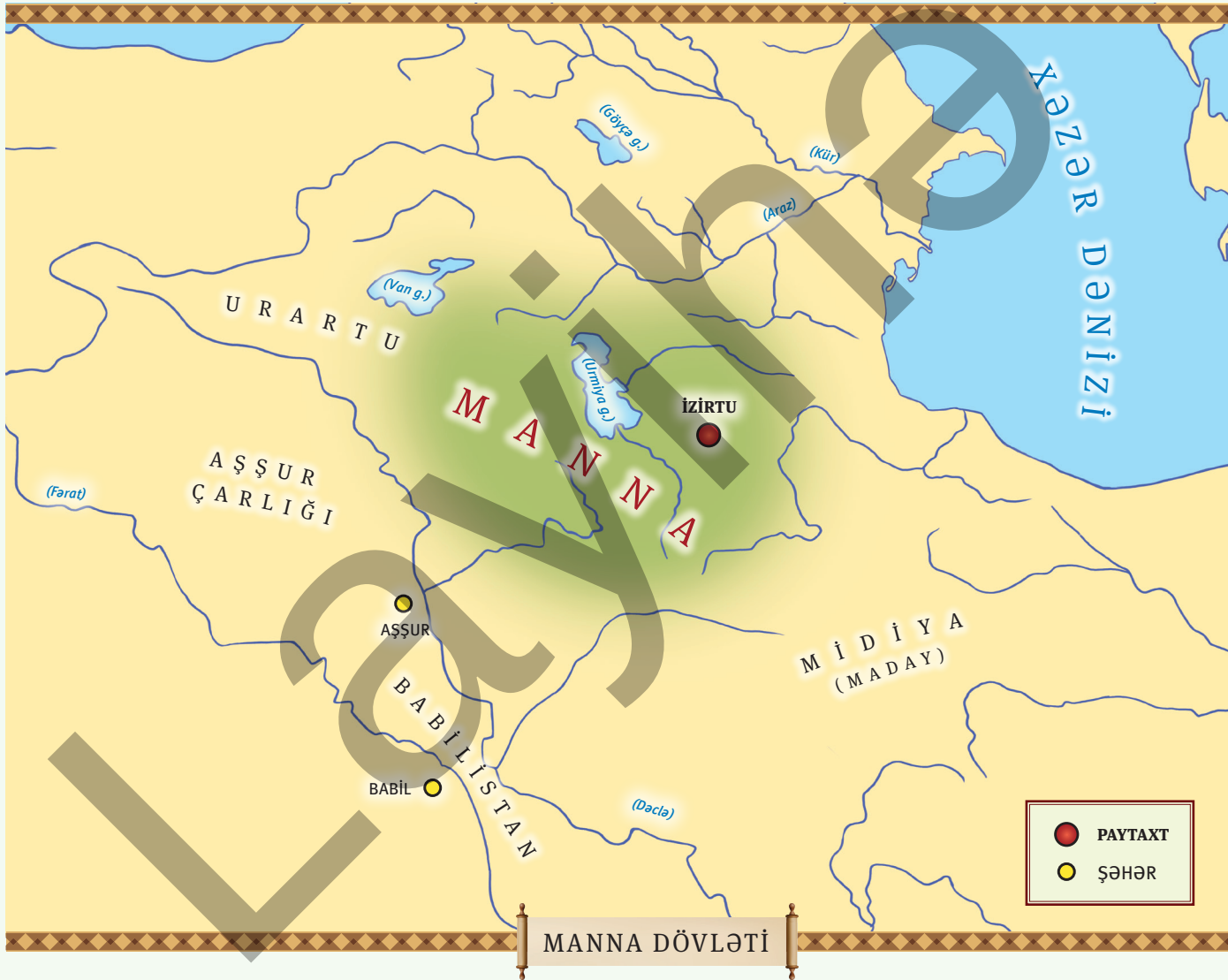
I Mannalılar. Aşşur rəsmləri

Birləşmə prosesində Zamua hakimləri mühüm rol oynadılar. Vilayətlər ya könüllü, ya da zor gücünə birləşdirilirdi. Nəticədə e.ə. IX yüzillikdə Manna dövləti meydana gəldi. Mannanın adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə buraya yürüş etmiş Aşşur hökmdarının kitabəsində çəkilir. Kitabədən məlum olur ki, hökmdar Zamua ərazisində Munna adlı tayfa ilə rastlaşmışdı.

Manna adı mənşəcə yerli idi. Bu ad əvvəlcə Urmiyaboyu tayfalardan birinə məxsus olmuş, sonra mannalıların birləşdirdiyi torpaqların hamısına yayılmışdı.

Dövlətin ərazisi və siyasi quruluşu

Manna dövlətinin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Şimalda Araz çayı dövləti qoruyan təbii maneə rolunu oynayır. Cənub-şərq istiqamətində Midiya ilə qonşu idi. Manna qərb tərəfdən Aşşur, şimal-qərbdən isə Urartu dövlətləri ilə həmsərhəd idi. Dövlətin paytaxtı **İzirtu** şəhəri oldu.

Manna Azərbaycan torpaqlarında meydana gələn ilk quldar dövlət idi. Bütün hakimiyyət hökmdarın əlində cəmləşmişdi. Hökmdar yanında **Ağsaqqallar Şurası** fəaliyyət göstərirdi. Ağsaqqallar hökmdara məsləhətlər versələr də, son qərarı hökmdar özü qəbul edirdi. Hökmdar İrənzudan başlayaraq hakimiyyət irsən – atadan oğula keçməyə başladı. Bu isə o demək idi ki, artıq e.ə. VIII yüzillikdə **Manna monarxiyaya çevrilmişdi**.

* **Monarxiya** irsi sülalə hakimiyyətidir.

Qonşu dövlətlərə münasibətlər

A stylized illustration of an ancient Egyptian pharaoh seated on a throne. The pharaoh is depicted in profile, facing right, with a large, ornate headdress (nemes) and a long, patterned beard. He wears a broad, patterned collar (wesekh) and a long, pleated kilt. In his right hand, he holds a crook, a symbol of kingship. The background is a solid light blue.

Müdrük hökmdar diqqətini, ilk növbədə, dövlətin daxili işlərinə yönəltdi. Vilayət başçıları idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı. Onların yerinə hökmdara tabe olan canişinlər təyin edildi. Manna mərkəzləşmiş dövlətə çevrildi. Ölkə daxilində sabitlik yaradıldı.

74

Xarici siyasət

Sxem əsasında danışın:

- *Sxemdə nə təsvir olunmuşdur?*
- *Qırmızı ox işarələri nəyi bildirir?*
- *Sizcə, bu halda İranzu hansı addımı atacaq?*

İranzu iki od arasında qalmışdı: bir tərəfdən Urartunun, digər tərəfdən isə Aşşur dövlətinin ölkəyə basqınları səngimirdi. Hər iki dövlət Mannanın bərkətli torpaqlarına, zəngin sərvətlərinə sahiblənməyə çalışırdı. Urmiya gölü hövzəsi uğrunda bu iki dövlət arasında mübarizə daha da şiddətlənmişdi.

İranzu məhz bu şəraitdən istifadə etmək qərarına gəldi. Tezliklə güclü Aşşur dövləti ilə müttəfiqlik münasibətləri quruldu. İranzu Urartu təcavüzünü dəf etmək üçün Aşşur ilə birlikdə mübarizə aparmağa üstünlük verdi.

Qüvvələr nisbətini düzgün hesablayan Manna hökmdarı bu ittifaqdan yararlanmağa başladı. Urartu məğlub oldu. İşğal etdiyi Manna torpaqları geri qaytarıldı. Beləliklə, Manna güclü dövlətə çevrildi.

Hakimiyyətinin sonuna yaxın İranzuya qarşı daxili narazılıqlar yenidən baş qaldırdı. Urartunun da müdafiə etdiyi vilayət hakimləri, hətta bəzi canişinlər üsyan qaldırdılar. Manna hökmdarı müttəfiqi Aşşur dövlətin-

Mannanı güclü dövlətə çevirən amilləri sadalayın.

I II Sarqon

dən yardım istəməyə məcbur oldu. II Sarqonun köməyi ilə üsyan yatırıldı. Buna baxmayaraq, ölkədə daxili narazılıqlar qalmaqda idi.

İranzunun ölümündən sonra oğlu Aza hakimiyyətə gəldi. Lakin o, atasının siyasətini davam etdirə bilmədi. Ölkəni qarışıqlıq bürüdü. Aza düşmənlərinə üstün gələ bilmədi və öldürüldü. Manna taxt-tacına Azanın qardaşı Ullusunun yiyələndi: o, Aşşurun düşmənlərinin tərəfinə keçdi.

Aşşur hökmdarı II Sarqon yaranmış vəziyyətlə barışmaq niyyətində deyildi. O, e.ə. 716-cı ildə böyük qoşunla Mannaya yürüşə başladı. Paytaxt şəhəri İzirtu talan edildi.

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

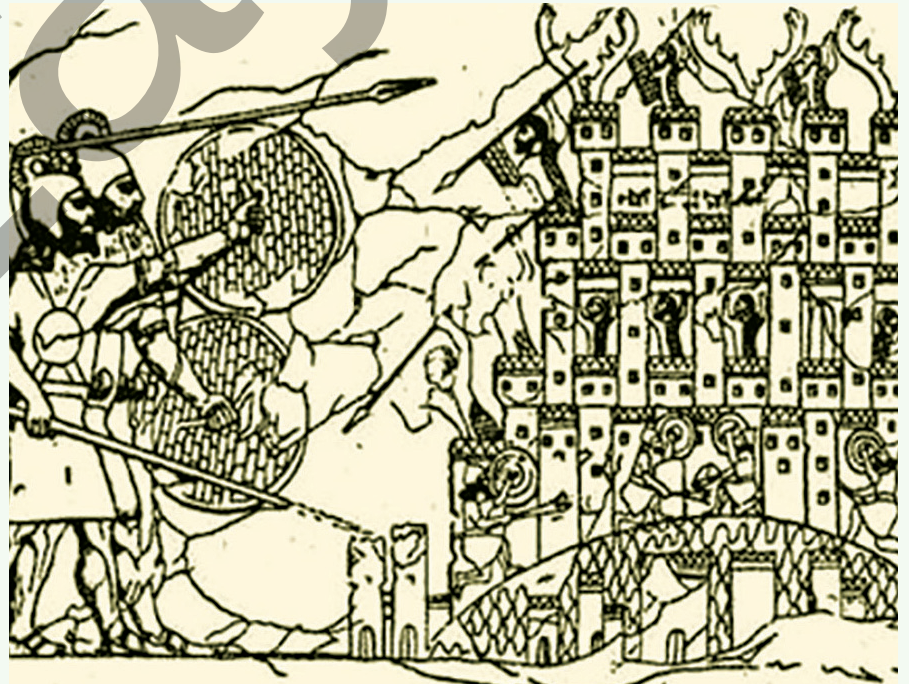
"Hiddətimdən... aqinlərə daraşan çayırtkələr kimi bu ölkələrin üstünü aldım. Mannalılar ölkəsində onun (yəni Ullusunun) çar şəhəri İzirtunu quzğun kimi çaldım və onlara əməlli-başlı divan tutdum. İzirtunu yandırdım... Ullusunun günahlarından keçdim və onu atasının çar taxtında əyləşdirdim".

Aşşur hökmdarlarının kitabələrindən seçmələr

Sizcə, Aşşur hökmdarının Ullusunun bağışlamaqda məqsədi nə idi?

Azanın qatillərindən biri tutulub sərt şəkildə cəzalandırıldı. İranzu ilə münasibətlərini yada salan II Sarqon Ullusunun əfv etdi.

Aşşur ordusu Manna qalasına hücum edir. Eramızdan əvvəl VII əsrə aid Assuriya divarı barelyefi.

Ullusunu Aşşur dövlətinin siyasi üstünlüyünü tanıdı və hakimiyyətinin sonuna qədər Aşşur ilə ittifaqı pozmadı. II Sarqon Manna hökmdarının Urartuya verməyə məcbur olduğu qalaları Ullusunuya qaytardı.

Görünür, o, Mannada Aşşur əleyhinə əhvali-ruhiyyəni qızıışdırmaq istəmirdi. E.ə. 714-cü ildə isə müttəfiqlər Sirdakka şəhərində müqavilə imzaladılar. Bu müqavilə Mannaya hücumlarını davam etdirən Urartu dövlətinə qarşı yönəlmişdi. Razılaşmaya görə, Ullusunu Aşşur ordusunu əzaqla təmin etməli idi. Əvəzində II Sarqon Urartunun işğal etdiyi əraziləri Mannaya qaytarmağa söz verirdi.

E.ə. 714-cü ildə hərbi səfərə başlayan II Sarqon Uratu hökmdarı I Rusanı məğlub etdi. Bu onun Urartuya ən uğurlu yürüşü idi. Aşşur hökmdarının qələbə münasibətilə yazdırdığı kitabədə deyilirdi: “Mən qəddar düşmənin ayağını Manna ölkəsindən kəsdim, Ullusunun qəlbini razı saldım”.

I Ullusunu

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

Ullusunu istəyirdi ki, II Sarqon döyüşdə I Rusanı məğlub etsin. Ora-bura səpələnmiş mannalılar öz yerlərinə qayıtsınlar. Aşşur hökmdarı Urartunu yıxmağı, Manna dövlətinin sərhədlərini bərpa etməyi vəd edirdi. O, Manna ölkəsinin məzlum əhalisinə sülh gətirəcəyinə söz verdi.

Aşşur hökmdarlarının
kitabələrindən seçmələr

Bu qələbədən sonra Urartu zəiflədi və bir daha Mannanın daxili işlərinə qarışa bilmədi. Ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi və daxili sabitliyin qorunması Mannanı gücləndirdi.

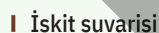

Cədvəli tamamlayın.

MANNANIN	
DAXİLİ SİYASƏTİ	XARİCİ SİYASƏTİ
...	...
DAXİLİ SİYASƏTİ MANNAYA NƏ QAZANDIRDI?	XARİCİ SİYASƏTİ MANNAYA NƏ QAZANDIRDI?
?	?

E.ə. VII yüzilliyin birinci yarısında kimmerlərin və iskitlərin Cənubi Qafqaza yürüşü tarixin gedişatını dəyişdi. At üstündə döyüşən bu cəngavər tayfalar Anadoludan (*indiki Türkiyə ərazisi*) keçib Misirə qədər gedib çıxdılar.

İskitlər Aşşurun paytaxtı Ninevaya da hücum etdilər. Arxeoloqların dağıdılmış Ninevanın qala divarlarından iskit ox ucluqları tapması bu faktı təsdiq edir.

Sizcə, Ahşerinin Aşşur dövlətinə qarşı ittifaq yaratmasının səbəbi nə idi?

İskitlərin gəlişi ilə tam müstəqil siyasət yürüdən Manna hökmdarı hətta Aşşurun sərhəd dəstələrinə belə hücum etməkdən çəkinmədi. Aşşur mənbələri sərhəd qalalarının Manna tərəfindən tutulduğu haqqında məlumatlar verir. Ahşeri Madada (Midiya) Aşşur əleyhinə baş verən üsyançılara da yardım etdi. Birləşmiş qüvvələr düşməni Madadan qovdu.

Nə üçün Manna və Mada əhalisi dərhal iskitlərə qoşuldu?

Aşşur hökmdarı Aşşurbanipal mövcud vəziyyətlə barışmaq niyyətində deyildi. Hiy-ləgər hökmdar qiymətli hədiyyələr göndərərək iskitlərin bitərəfliyinə nail oldu. Beləliklə, Aşşura qarşı formalaşan ittifaq parçalandı. Manna güclü düşmən qarşısında müttəfiqsiz qaldı.

E.ə. 650-ci ildə Aşşurbanipal Mannaya hücumu başladı. Ahşeri ordusu ilə düşmənin qarşısına çıxdı. Baş verən qanlı döyüş Aşşurbanipalın qələbəsi ilə yekunlaşdı. Bu məğlubiyyət Mannaya baha başa gəldi:

I İskit döyüş arabası

Mannanın məğlubiyyətinin nəticələri

Paytaxt İzirtu tutularaq dağıldı.

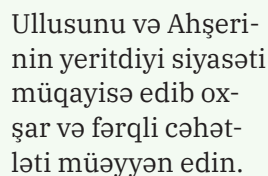
Çoxlu sayda mannalı əsir alındı.

Çoxlu şəhər və qalalar talan edilərək dağıdıldı.

Əhali qarətlərə və talanlara məruz qaldı.

I Aşşurbanipal

E.ə. VII yüzilliyin sonlarında Mada və Babil dövlətləri birləşərək Aşşura qarşı müharibəyə başladı. Birləşmiş qüvvələr əvvəlcə Aşşur dövlətinin varlığına son qoydu. Manna hökmdarları yaranmış şəraiti düzgün qiymətləndirə bilmədilər. Onların Aşşur ilə birlikdə çıxış etməsi müstəqilliyin itirilməsi ilə nəticələndi. Meydanda təklənən Manna Madaya tabe olmağa məcbur oldu.

E.ə. 590-cı ildə Manna dövləti süqut etdi.

II Aşşura hücum

Əldə etdiyiniz nəticə ...

Təsərrüfat

Manna təbiəti olduqca rəngarəng idi. Dağlıq və düzənlik ərazilərin, bol sulu çayların olması maldarlıq və əkinçiliyin inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Əhali yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olur, iri və xırdabuy-nuzlu mal-qara saxlayırdı.

Atçılıq da geniş yayılmışdı. Mannada yetişdirilən cins atların şöhrəti qonşu ölkələrə də yayılmışdı. Aşşur hökmdarı II Sarqon Uşkaya və Tarmakis (*indiki Təbriz*) qalaları arasında yerləşən yaşayış məskəni "ilxı-lar evi" adlandırmışdı.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

"...Mən onların bol məhsulunu yandırdım, dolu anbarlarını açdım və qoşunuma o ki var arpa yedizdirdim", "onun bol məhsulunu saya gəl-məyəm qamış kimi kökündən qopardım... onun lacivərd rəngli gözəl, güllü-çiçəkli, yamyaşıl torpaqlarını, ... atlarının ümid yeri olan çəmən-lərini də arabaların təkərləri, süvarilərin, döyüşçülərin ayaqları altında tapdaq eləyib çöl-biyabana çevirdim", "bağlarını, qamış kimi sıx ağaclarını... onun şəhərinə yaraşlıq verən, bolluca meyvə ağacları və meynələri olan gözəl bağlarını qırdım".

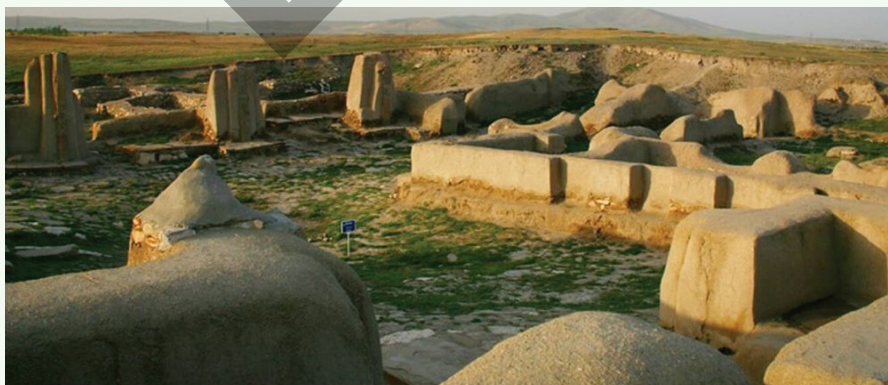
*Aşşur hökmdarlarının
kitabələrindən seçmələr*

Mənbəyə əsasən Manna əhalisinin məşğuliyyət növlərini müəyyən edin.

Mannalılar təsərrüfatda dəvələrdən də istifadə etmişdir. Urartu hökmdarlarından biri təkçə Puluadi vilayətindən mal-qara sürüləri ilə yanaşı, dəvələr ələ keçirdiyini fəxrlə yazır.

Manna əhalisi taxıl, arpa, darı kimi dənli bitkilər becərmişdir. Həsənli adlı qədim yaşayış məskənində qazıntılar aparan alimlər burada anbarların olduğunu aşkar etdilər. Anbarlardan müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının qalıqları (*buğda, arpa, əncir və üzüm*) tapılmışdır.

Həsənli yaşayış məskənində tapılan anbar

Sizcə, kotan, oraq, təkərli arabalardan istifadə nəyi sübut edir?

Mannalılar tarlalarını ağac kotan və dəmir toxalar ilə şumlayırmışlar. Taxıl və apra dəmir oraqlarla biçilirdi. Dəmir alətlərin tətbiqi isə məhsuldarlığı artırırdı. Əhali bol məhsul əldə edir, artıq məhsullar anbarlara yığılırdı. Təsərrüfat yükləri iki və ya dördtəkərli arabalarla daşıyırdı. Mühəribələr və ya quraqlıq baş verəndə anbarlara toplanmış məhsullardan istifadə olunurdu.

| Kotan

| Təkərli araba

| Oraq

Sizcə, yeraltı arxlar çəkilərkən hansı materiallardan istifadə oluna bilərdi?

Əkinçilikdə süni suvarmanın tətbiqi bol məhsul götürməyə şərait yaradırdı. Urmiya gölü duzlu olduğundan əkinçilik üçün yaramırdı. Buna görə də mannalılar çaylardan arxlar çəkərək tarlalarını suvarırdılar. Bu arxların bəziləri yerin altı ilə çəkilmişdir. Aparılan qazıntılar zamanı uzunluğu 12 kilometrə çatan arxın qalıqları tapılmışdır.

Mədəniyyət

Manna mədəniyyəti, əsasən, Həsənli, Ziviyyə və Mərlikdə aşkar edilən nümunələr əsasında öyrənilmişdir. Mannalılar çoxsaylı şəhər-qalalar inşa etmişdilər. Onların mərkəzində saraylar və məbədlər yerləşirdi. Həsənliyə aşkar edilən məbədin mərkəzində kərpic meydança quraşdırılmışdır. Görünür, burada qurban ayinləri həyata keçirilirmiş.

Manna qalası

Aşşur və Urartu mənbələri də Manna ərazisində çoxlu şəhər-qalalar olduğu haqqında məlumatlar verir. Qalalar müdafiə üçün əlverişli yerlərdə tikilirdi.

Şəhər-qalalar böyük bir ərazini əhatə edən məskənlər idi. Bunlar daha ciddi möhkəmləndirilirdi. Şəhərlərin iç qalaları, sarayları, məbədləri və digər memarlıq qurğuları vardı. Şəhər-qalaların bəzisi "çar şəhəri" adlanırdı. Belə məskənlərdə hökmdar, ayanlar, vilayət rəisləri yaşayırdılar. Şəhərlər həm də mədəniyyət, din və sənətkarlıq mərkəzləri idi.

Qazıntı nəticələrinə əsasən Həsənlı yaşayış məskəninin qurulmuş maketi

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Şəhər-qalaların yaxınlığında, hündür yerlərdə xüsusi bürclər də inşa edilirdi. Yadelli hücumları zamanı bu bürclərdə tonqallar yandırılırmış.

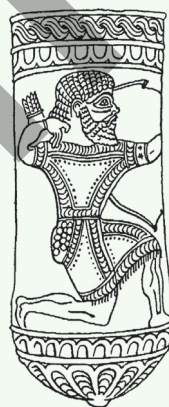
Mannanın Sanqibutu vilayətində də belə bürclər vardı: "Dağ zirvələrində bürclər ucaldılmışdı, tonqal yandırılıb-yandırılmadığına gecə-gündüz göz qoyur və uzaqda olan çoxsaylı düşmən yaxınlaşdıqda xəbər verirdilər".

Manna sənətkarları təbii ehtiyatların onlara verdiyi imkanlardan məharətlə yararlanmışlar. Sənətkarlar əlçatan bütün material növlərindən faydalanmış, metal, ağac, sümük, gil, daş, mis, dəmir, gümüş və qızıldan müxtəlif əşyalar hazırlamışlar.

Sizcə, yerli xammalın mövcudluğunun hansı üstünlükləri var?

Manna ustaları üzərində müxtəlif təsvirlər olan saxsı qablar, metal əşyalar və silindrik möhürlər hazırlamışlar. Tapılan əşyalar mənəvilərin mənəvi dünyası haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Dəmirdən düzəldilmiş əşyalar

Həsənli, Ziviyyə və digər yerlərdən tapılmış və yüksək zövqlə hazırlanmış sənətkarlıq nümunələri Manna sənətkarları haqqında təsəvvür yaradır.

Bu baxımdan Həsənlidən tapılmış qızıl cam daha maraqlıdır. Camın üzərində qatırlar və öküz qoşulmuş üç döyüş arabasını sürən tanrılar təsvir olunub. Günəş, Ay və Tufan (külək-yağış) tanrılarının uzun və saçaqlı geyimləri var. Saçları isə bellərinə qədər uzanır. Tanrıları kahinlər qarşılayır. Kahinlərin arxasında qurbanlıq qoyun gətirən iki xidmətçi fiquru var. Onların saçları tanrılardan və kahinlərdən fərqli olaraq qısadır. Öküz qoşulmuş döyüş arabasını sürən Tufan tanrısı müharibə tanrısı hesab edilir. Qatırlar qoşulan arabaları sürən tanrılar isə İkiçayarasında olan Günəş və Ay tanrıları ilə eyniləşdirilir.

I Qızıldan hazırlanmış camlar

Həsənli qızıl camı üzərindəki təsvirlər Mannada çoxtanrılığın yayılmasını sübut edir.

Ziviyədən tapılan qızıl əşya üzərində dirilik ağacı, onun ətrafında dağ keçiləri və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur. Dirilik ağacı təbiətin ölməsi və dirilməsi inancı ilə bağlıdır.

Manna sənətkarları silah, zireh və dəbilqələr hazırlamaqda da mahir idilər. Bu əşyalar, adətən, tunc və dəmirdən hazırlanırdı. Ağacdən isə, əsasən, tikintidə geniş istifadə olunurdu.

Manna əhalisi ölümlərin yanına müxtəlif əşyalar qoyurdular. Kişilər silahları, qadınlar isə bəzək əşyaları ilə birlikdə dəfn edilirdi. Qəbirlərin bəzilərində əşyalar bol, bəzilərində isə azdır.

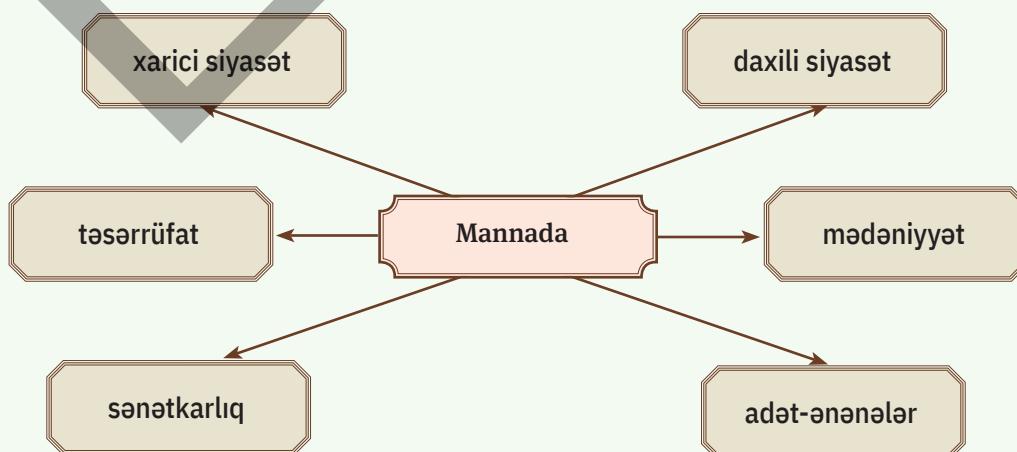
Tapılan müxtəlif əşyalar, şəhər-qala qalıqları manna sənətkarlarının özünəməxsus yüksək mədəniyyət yaratdıqlarından xəbər verir. Gələcək Atropatena dövləti də bu mədəniyyətdən yararlanacaqdı.

Qəbir abidələrində əşyaların azlığı və ya çox olması nəyi sübut edir?

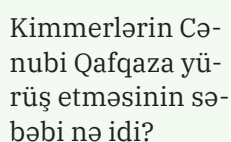
Öyrəndiklərinizi ümumiləşdirib mətn əsasında sxemi tamamlayın.

Azərbaycan e.ə. VII–IV yüzdilliklərdə

Kimmer tayfaları

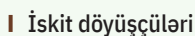
Azərbaycanın qədim tarixində **Kimmer, İskit və Sak tayfaları** çox mühüm rol oynamışdır. Kimmerlər əvvəllər Qara dənizin şimal sahilləri boyunca və Şimali Qafqazda yaşayırdılar.

E.ə. VIII yüzillikdə onların hərbi cəhətdən güclü siyasi birliyi vardı. Herodot yazır ki, iskittlərin təzyiqi ilə kimmerlər Cənubi Qafqaza yürüş etdilər. İki hissəyə bölünən kimmerlərin bir hissəsi Kiçik Asiyaya, digər hissəsi isə Mannaya doğru yönəldi. Burada məskunlaşan kimmerlər bu dövlətin Assura (Assuriya) qarşı müharibələrində iştirak etdi.

İskitlərin Azərbaycana yürüşü

Kimmerlərin ardınca iskitlər Qafqazın cənubuna hərəkət etdilər. Onlar **e.ə. VII yüzilliyin I yarısında** Dərbənd keçidindən keçib Muğana və Urmiyaətrafı bölgələrə köçdü. Assur tarixi mənbələrində iskitlərin Mannanın ərazilərində məskunlaşdığı qeyd edilmişdir.

Manna dövləti Assur dövlətinə qarşı iskitlərlə ittifaq bağlamışdı. Lakin tezliklə Assur dövləti iskitlərin manalılarla ittifaqını pozmuş və iskitlərin bir hissəsini öz tərəfinə çəkmişdi.

İskit şahlığı

E.ə. VII yüzilliyin birinci yarısında Azərbaycan ərazisində **İskit şahlığı (Kimmer-İskit-Sak dövləti)** yarandı. Bu dövrdə İskit şahlığı Kür çayından başlayaraq Arazdan cənuba – Mannanın şimalına qədər geniş ərazini əhatə edirdi. **E.ə. VII yüzilliyin ortalarında** İskit dövləti daha da güclənərək kimmerləri və midiyalıları özünə tabe etdi.

İskitlərin Azərbaycan türk xalqının təşəkkülündə rolunu dəyərləndirin.

İskitlər hər b tarixində hansı yenilikdən istifadə etmişlər?

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Massagetlər çoxsaylı və olduqca cəsur xalqdır. Onlar Araz çayının o tayında yaşayır.

Herodot,
qədim yunan tarixçisi

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, sonrakı yüzilliklərdə sakların adı ilə **Saka-sena, Arsak, Balasakan** və digər toponimlər (yer adları) yaranmışdır.

Sakların əsas hissəsini **massagetlər** təşkil edirdi. Onlar Dərbənd keçidindən Azərbaycan ərazilərinə daxil olub, burada məskunlaşmışlar. Bu tayfalar digər yerli tayfalarla qaynayıb qarışmış, Azərbaycan türk xalqının təşəkkülündə mühüm rol oynamışdır.

I Sak döyüşçüsü

Kimmer və iskitlərin yürüşü Azərbaycanın siyasi vəziyyətinə necə təsir göstərmişdi?

İskit və Kimmer tayfaları Azərbaycan və Ön Asiya xalqlarının hər b sənəti sahəsinə ciddi təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə iskit tipli silahlar geniş yayılmışdı.

Onlar ilk dəfə olaraq, at qoşulmuş döyüş arabalarının əvəzinə, daha yüksək sürətə və manevr imkanına malik, hər cür şəraitdə döyüş aparmağa imkan verən atlı qoşun yaratmışdılar.

Zaman oxunda verilmiş tarixlərə aid hadisələri müəyyən edin.

E.ə. VIII
yüzilliyin sonu

E.ə. VII yüzilliyin
birinci yarısı

E.ə. VII yüzilliyin
ortaları

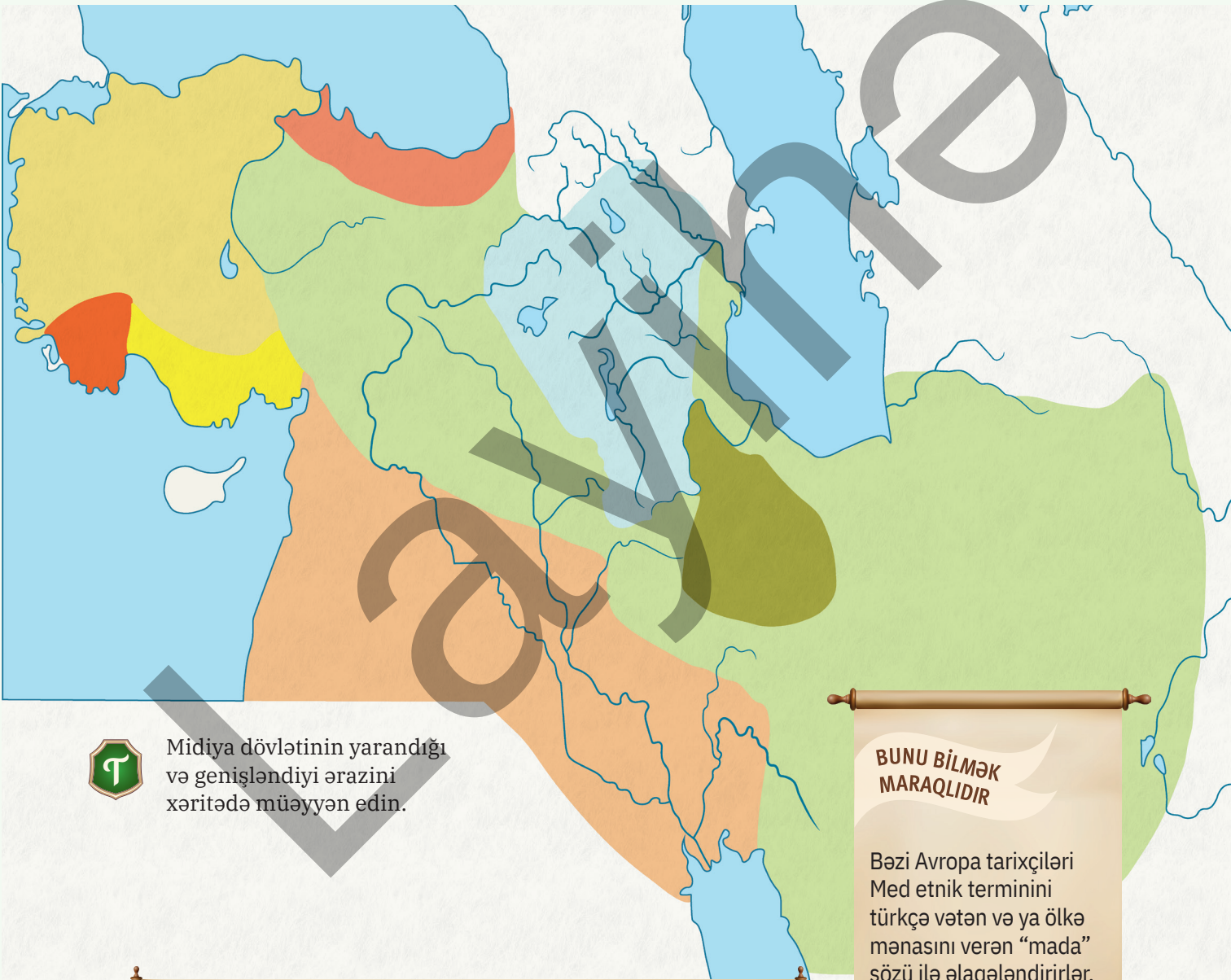
E.ə. VI yüzilliyin
əvvəlləri

Midiya dövləti və Azərbaycan

Midiyalılar haqqında ilk məlumatlar e.ə. IX yüzilliyə aiddir. Midiya Manna-dan cənub-şərqdə yerləşirdi. Midiya tayfa ittifaqları Assuriya ağalığına qarşı üsyan qaldırdı. İskitlərin və kimmerlərin köməyi ilə azadlıq əldə et-dilər. E.ə. 672-ci ildə Midiya müstəqil oldu və paytaxtı **Ekbatan** şəhərinin əsası qoyuldu.

Midiyalıların iskitlər və kimmerlərlə itti-faqı hansı zərurətdən yaranmışdı?

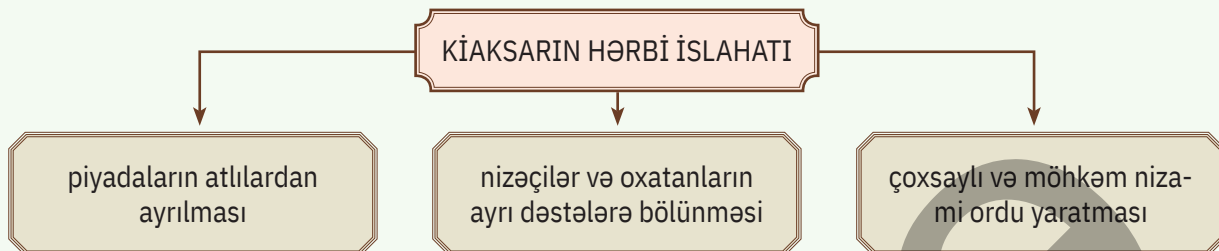

Midiya dövlətinin yarandığı və genişləndiyi ərazini xəritədə müəyyən edin.

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

Bəzi Avropa tarixçiləri Med etnik terminini türkçə vətən və ya ölkə mənasını verən "mada" sözü ilə əlaqələndirirlər. Onlar medlərin də türk tayfalarından olduğunu irəli sürürlər.

E.ə. 653-cü ildə Midiya ölkəsi iskitlərin tabeliyinə düşdü. Midiyadakı iskit ağalığına **Kiaksar** son qoydu. O, **hərbi islahat** keçirdi.

Güclənən Midiya Assuriyaya qarşı **Babil** dövləti ilə ittifaq bağladı. Birgə hücum nəticəsində Assuriya **e.ə. VII yüzilliyin sonunda** süqut etdi və ərazisi bölüşdürüldü. E.ə. VI yüzilliyin əvvəllərində **Manna, İskit şahlığı** və **Urartu** Midiya tərəfindən işğal edildi.

Azərbaycan Əhəməni imperiyasının tərkibində

Kiaksardan sonra **Astiaq** hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə Midiya dövləti zəiflədi.

Midiyanın süqutuna hansı amillər təsir göstərmişdir?

Əhəməni sülaləsindən olan **II Kir** Astiaqa qarşı qiyam qaldırdı. Midiya əyanları və sərkərdələrinin bir qismi II Kirin tərəfinə keçdi. **E.ə. 550-ci ildə** həlledici döyüş baş verdi. II Kir Astiaqı əsir aldı, paytaxt Ekbatanı ələ keçirdi. Nəticədə Midiya və ona tabe olan Azərbaycanın cənub ərazisi yeni yaradılan **Əhəməni dövlətinin** tərkibinə daxil edildi.

I Astiaqın məğlubiyyəti

AZƏRBAYCAN ƏHƏMƏNİ İMPERİYASININ TƏRKİBİNDƏ

Əhəməni dövləti işğal etdiyi ölkələrdə xalqın üzərinə ağır vergi və **mükəlləfiyyətlər*** qoydu. Müharibə zamanı Əhəməni ordusunu canlı qüvvə ilə təmin etmək ən ağır mükəlləfiyyət idi.

Əhəməni dövlətinin tərkibindəki ölkələr arasında ticarət əlaqələri inkişaf etdi. Bu isə həm də mədəni əlaqələrin genişlənməsinə şərait yaradırdı.

*** Mükəlləfiyyət** müəyyən işləri yerinə yetirmək məcburiyyətidir.

Tomiris haqqında məlumat toplayın, xarici işğalçılara qarşı mübarizədə onun rolunu dəyərləndirin.

II Kir e.ə. **530-cu ildə** Azərbaycanın Araz çayından şimal hissəsinə doğru hücum etdi. Lakin Massaget hökmdarı Tomirisin ordusu qalib gəldi. II Kir isə döyüşdə öldürüldü.

Əhəməni sülaləsinin nümayəndəsi **I Dara** bütün imperiyaya, o cümlədən Azərbaycanın hüduqlarına yayılmış üsyanları çətinliklə yatıra bildi. Bundan sonra o, geniş işğallara başladı. İlk yürüşlərdən biri Azərbaycanın şimal ərazilərinə oldu. Araz çayından şimaldakı torpaqlar işğal edildi.

Azərbaycan tayfalarının Əhəməni əsarətinə qarşı mübarizəsi

Azərbaycan tayfaları əhəmənilərə vergi ödəyir, həm də hərbi yürüşlərdə iştirak edirdi. Bu tayfalar yunan-Əhəməni müharibələri zamanı Əhəməni qoşununda iştirak etməyə məcbur edilmişdi. Azərbaycan tayfaları Əhəməni sülaləsinin ağalığına qarşı davamlı mübarizə aparmış, qismən müstəqilliklərini bərpa etmişdi.

Midiya və Əhəməni dövlətlərini müqayisə edin.

Əhəməni imperiyasında mövcud olan yüksək mədəniyyətin və incəsənətin inkişafına Azərbaycan tayfalarının da böyük töhfələri olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndərin Şərqlə yürüşü və Azərbaycan

E.ə. IV yüzilliyin II yarısında Əhəməni imperiyasının sosial-iqtisadi vəziyyəti pisləşmişdi. Təbə edilən xalqlar üzərində hakimiyyət zəifləmişdi. İmperiyanın müxtəlif ərazilərində üsyanların ardı-arası kəsilmirdi. Belə bir şəraitdə **Makedoniyalı İskəndər** Əhəməni dövlətinə yürüş etdi. Həllədici döyüş **e.ə. 331-ci ildə Qavqameldə (indiki İraq ərazisində)** baş verdi. III Daranın ordusu məğlub edildi.

Qavqamel döyüşündə Azərbaycan tayfaları Atropatın başçılığı ilə Əhəmənilərin tərəfində igidliklə döyüşmüşdülər.

Makedoniyalı İskəndər
Qavqamel döyüşündə

- Т

Midiya və Əhəmənilər dövründə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrlə bağlı zaman oxu tərtib edin.
- Т

İskit və Midiya dövlətlərini Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin davamı hesab etmək olarmı? Cavabınızı sübut edin.
- Т

Kimmer, İskit və Sak tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşmasının nəticələrini və əhəmiyyətini müzakirə edin.
- Т

Kimmer, İskit və Sak tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşmasının nəticələrini və əhəmiyyətini müzakirə edin.

MANNA DÖVLƏTİ		MİDİYA DÖVLƏTİ
FƏRQLİ CƏHƏT	OXŞAR CƏHƏT	FƏRQLİ CƏHƏT

94

Dövlətin yaranması

Məşhur Qavqamel vuruşmasında Atropatın başçılığı ilə madalılar (midyalılar) iştirak etmişdilər. Atropat Mada satrapı idi. O, Əhəməni ordusunun sağ cinahını təşkil edən süvari qoşunların başçısı idi. Bu çarpışmada kadusilər, albanlar və saklar da madalılarla birlikdə vuruşurdular. Deməli, Əhəmənilərin ağır vaxtlarında bütün Cənubi Azərbaycan ərazisi və Şimali Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi, əslində, Atropata tabe olmuşdur.

Makedoniyalı İskəndər bütün Əhəməni vilayətlərinə yiyələndi. O, yerli satrapları, həmçinin Atropatı da vəzifəsindən uzaqlaşdırdı. Lakin Atropatın III Daraya kömək etməməsi sonralar İskəndərin fikrinin dəyişməsinə səbəb oldu. E.ə. 338-ci ildə Atropat "Kiçik Mada"nın (əsasən, Cənubi Azərbaycanı əhatə edən ərazilərin) canişini təyin edildi. Ağillı və tədbirli şəxsiyyət olan Atropat yaranmış şəraiti düzgün qiymətləndirərək qısa müddətdə Makedoniyalı İskəndərin etibarını qazana bildi.

I Dara

Makedoniyalı İskəndər ilə Atropatın görüşü. Rəssam Əyyub Məmmədov

Atropat istedadlı bir insan, ağillı siyasətçi, müdrik dövlət xadimi idi. O bütün Əhəməni ordusunun bacarmadığı Makedoniyalı İskəndərlə hərbi mübarizə aparmağın fayda verməyəcəyini gözəl başa düşürdü. Buna görə də o, makedoniyalılarla danışıqlar aparmaq, onlara yaxınlaşmaq, Şərqi yeni hökmdarının müxtəlif tədbirlərində iştirak etmək yolunu seçdi.

dövlət xadimi kimi

Atropat

diplomət kimi

Makedoniyalıların yaxınlaşmaq məqsədilə qızını Makedoniyalı İskəndərin ən yaxın sərkərdəsi Perdikkəyə əvə verdi. Beləliklə, Atropat makedoniyalıların öz ölkəsinin daxili işlərinə qarışmasına yol vermədi.

Atropatın bu addımları atmaqda məqsədi nə idi? Sizcə, o, ilk növbədə, nəyi düşünürdü?

I Amazonka qadın

"Albaniyadan yuxarıdakı dağlar" dedikdə Strabon hansı dağları nəzərdə tuturdu?

BİLİRSİNİZMİ?

O zamanlar tez-tez düzəldilən şənliklərin birində Atropat Makedoniyalı İskəndərə yüz nəfər atlı qadınlardan ibarət bir dəstə bağışlamışdı. Yazılı mənbələrdə verilən məlumatlara görə, bunlar döyüşçü qadınlar – **amazonlar** idi. Yunan coğrafiyaçısı Strabona görə, amazon qadınlarının məskəni "Albaniyadan yuxarıdakı dağlardır".

Makedoniyalı İskəndər gözəlliyi ilə seçilən Babil şəhərini özünə mərkəz seçmişdi. O, e.ə. 323-cü ildə qəflətən xəstələnərək bu şəhərdə vəfat edir. Bir müddət imperiyanı Perdikki idarə etdi. Sonradan o da həlak oldu. Makedoniya imperiyası parçalandı. Bundan istifadə edən Atropat yeni dövlətin əsasını qoydu.

Bu dövlət sonralar onun öz adı ilə Atropatena adlandırıldı.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

"Midiya (Mada) iki hissəyə bölünür. Bir hissəsi Böyük Midiya, digər hissəsi sərkərdə Atropatın şərəfinə adlandırılan Atropat Midiyasıdır. Məhz Atropat bu ölkənin makedoniyalıların hakimiyyəti altına düşməsinə yol verməmişdi.

Çar elan edilən Atropat buranı müstəqil bir ölkəyə çevirmişdi.

Atropatena hərbi qüvvə cəhətdən çox güclü ölkədir, çünki o, döyüşə... 10000 süvari və 40000 piyada.. çıxara bilər".

Strabon, "Coğrafiya" əsəri

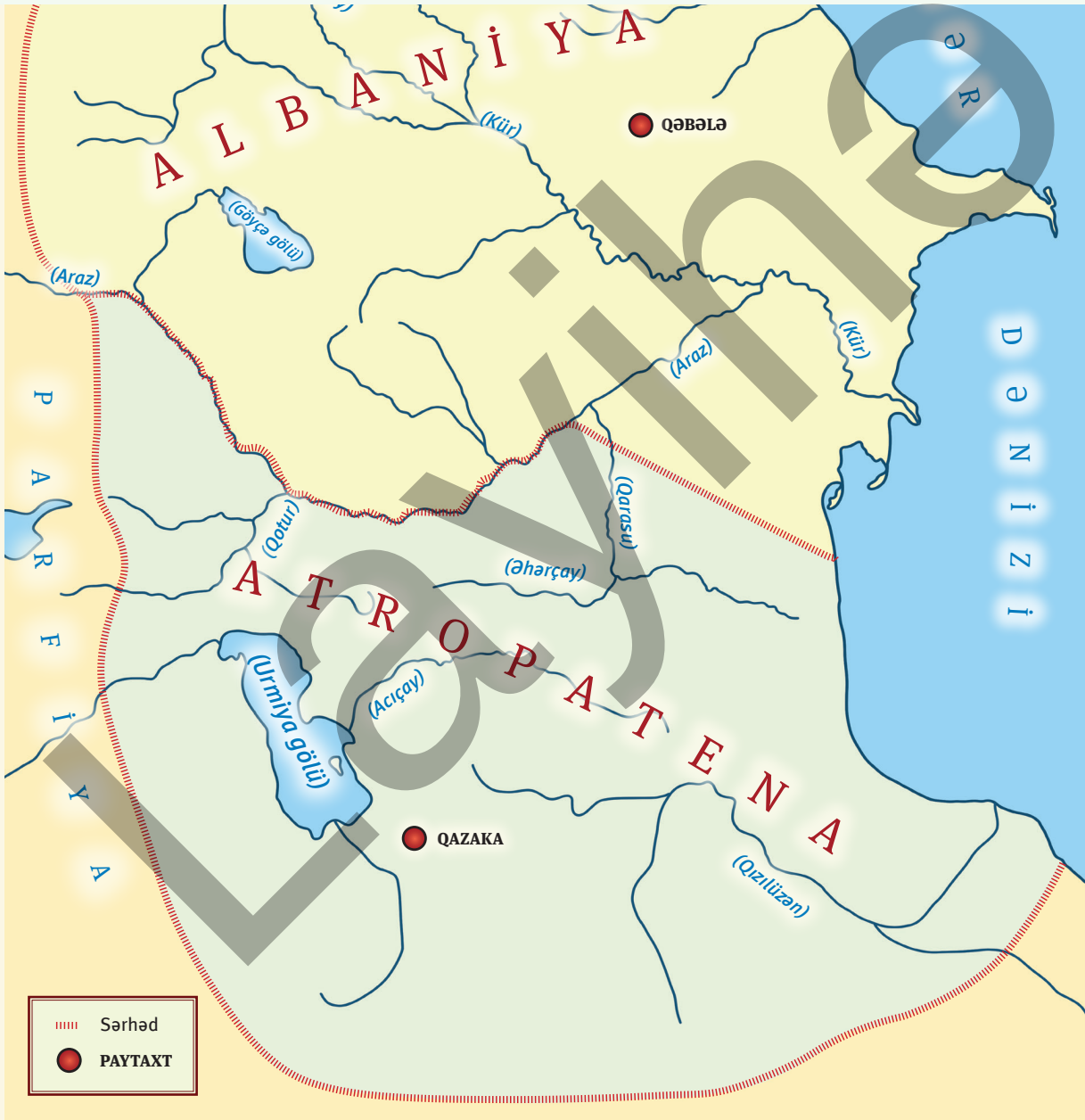
Atropat Midiyası hansı ərazi idi?

I Atropatena süvarisi

Dövlətin ərazisi, siyasi quruluşu və əhalisi

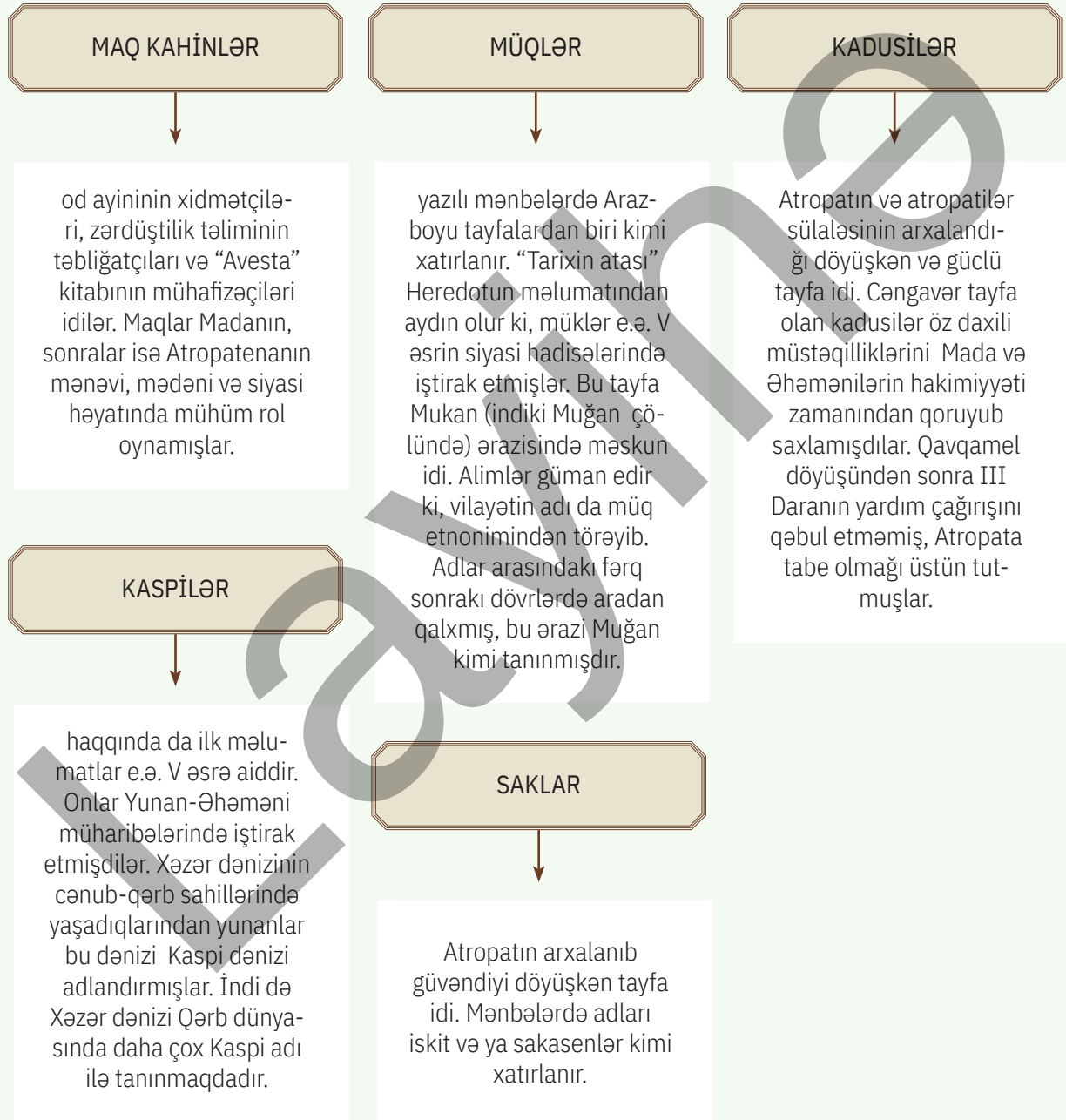
Atropatena, əsasən, keçmiş Manna dövlətinin sahib olduğu əraziləri əhatə etmişdir. Ayı-ayrı vaxtlarda Atropatenanın ərazisi siyasi hadisələrdən asılı olaraq, bəzən kiçilmiş, bəzən isə genişlənməmişdi. **Dövlət siyasi quruluşuna görə monarxiya idi. Ölkəni atropatilər nəslindən olan hökmdarlar idarə edirdilər.**

Verilən məlumatlara əsasən Atropatena dövlətinin ən qüdrətli dövründəki ərazilərini xəritədə müəyyən edin.

Atropatena ərazisində çoxsaylı tayfalar: maq, müq(mük), kaspi və kadusilər yaşamışdı.

ATROPATENADA YAŞAYAN TAYFALAR

Dövlətin ərazisi, siyasi quruluşu və əhalisi

Atropatena əhalisi əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olmuşdur. Ölkənin iqlim xüsusiyyətləri, münbit torpaqları kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Əhali buğda, arpa və digər dənli bitkilər əkib-becərir, bol məhsul götürürdü. Bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük də geniş yayılmış təsərrüfat sahələrindən idi.

Strabon “atlar üçün ən yaxşı yem” olan yoncadan bəhs edir. Antik müəllif bu otu **“Midiya otu”** adlandırır, çünki “o, Midiyada çox bitir”. Dağlıq və düzən ərazilərin mövcud olması maldarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Yay vaxtlarında heyvandarlıqla məşğul olan əhali sürülərini dağlara – yaylaqlara qaldırır, qış yaxınlaşanda isə düzən ərazilərə enirdilər. Atropatena atları və zərif yunlu dəvələri ilə də məşhur idi. Bu atları qədim dövrlərdə **“səma atları”** adlandırırdılar.

Atropatenada sənətkarlıq sahəsi də qonşu ərazilərdən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Yerli xammalın olması, yeraltı faydalı qazıntıların bolluğu burada sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli zəmin yaradırdı. Həm də Şərqdən Qərbə və Xəzər dənizi boyunca Cənubdan Şimala gedən yollar Atropatenadan keçirdi.

Çin və Hindistandan gələn tacirlər özləri ilə qiymətli Şərq məhsulları: ipək, çini qablar, cürbəcür ədviyyatlar gətirir, əvəzində yerli sənətkarlıq məhsullarını alıb ölkələrinə aparırdılar. Tunc, dəmir, qızıl və gümüşdən hazırlanmış əşyalar dəmirçilik və zərgərliyin inkişafından xəbər verir. Atropatenada saxsı qab istehsalı da geniş yayılmışdı.

Sizcə, qədim dövrdə atlardan və dəvələrdən hansı sahələrdə istifadə olunurdu?

I Atropatena dövrünə aid boyalı saxsı qab

BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR

“Bu ölkədə Midiya yağı hazırlanır. Bu yağla yağlanmış çox azacıq dartılmış kamandan qopub nəyə isə sancıldıqda bərk alovlanır – sürətlə uçuqda alov sönür, su ilə söndürmək istədikdə alov daha da şiddətlənir və onu söndürmək üçün üstünə torpaq tökməkdən başqa heç bir vasitə yoxdur. Bu yağdan həm hərbi işdə, həm də təsərrüfatda istifadə olunurdu...”

Midiya yağı o dövrün gil və metal çıraqları üçün yanacaq idi. Bu yağ hazırlamaq üçün onun içərisinə xüsusi bir ot tökür, sonra qatılmağa qoyurlar. Yağ qatılmaqda ona qatı yağa bənzər təbii yanacaq əlavə edərək daha da qatılaşıdırırlar. Bu məhsul yerli dildə nafta adlanır”.

Ammian Marsellin, antik müəllif

Hazırda neftdən hansı məhsullar əldə edilir?

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

“... “...Adurbadaq-
nın (Atropatenanın)
baş şəhəri Qanzakı
(Qazaka) turanlı
Əfrasiyab inşa
etdirmişdir”.

VI yüzillik. Sasanilər
dövrünə aid “Səristani-
ha-i Eranşəhr”

Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı şəhərlərin də sayının artmasına təsir göstərdi. Keçmiş qalalar iri şəhərlərə çevrilmişdi. Mənbələrdə Qazaka, Fraaspa, Fanaaspa, Aqnazana kimi iri şəhərlərin adları çəkilir. Paytaxt Qazaka və Fraaspa hökmdar şəhərləri idi. Fraaspa Atropatena hökmdarlarının qış iqamətgahı olmuşdur.

Qonşu dövlətlərlə münasibətlər

Atropatena dövləti güclü qonşuların əhatəsində idi. Atropatın varisləri onun siyasətini davam etdirir, dövlətin müstəqilliyini qorumağa çalışırdılar. Lakin fürsət düşdükcə dövlətin ərazisini də genişləndirirdilər. Roma-yunan müəlliflərinin verdiyi məlumatlara görə, e.ə. III yüzilliyin son rübündə Atropatena dövlətinin ərazisi Qara dəniz sahillərindən Xəzər dənizinədək uzanırdı.

Makedoniyalı İskəndərin imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranan dövlətlərdən biri də Selevkilər dövləti idi. Bu dövlət İskəndərin işğal etdiyi şərq torpaqlarında yaranmışdı. Selevki hökmdarı III Antiox böyük Madada ona qarşı baş verən üsyanı yatırdı və e.ə. 223-cü ildə qəflətən Atroptenaya hücum etdi.

Hücuma hazır olmayan Atropatena hökmdarı Selevkilərdən asılılığa düşdü. Lakin bu asılılıq uzun sürmədi. Roma ilə mübarizədə məğlub olan Selevki dövləti zəiflədi və bundan istifadə edən Atropatena yenidən müstəqil oldu.

Bir rüb neçə ildir?

Sizcə, bir dövlət öz
müstəqilliyini
qorumaq üçün hansı
vasitələrə malik
olmalıdır?

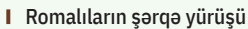
I Karra döyüşü

Selevkilərlə mübarizə aparan parfiyalılar e.ə. II yüzilliyin ikinci yarısında onlara ağır zərbə vurdu. Selevkilərin geniş ərazisi Parfiya dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Parfiya Şərq ilə Qərb dünyası arasında əlaqələndirici bir halqa idi. Çindən Roma torpaqlarına doğru uzanan Böyük İpək yoluna bu dövlət nəzarət edirdi. Ərazilərini qərbə doğru genişləndirən Parfiya şərqə can atan Roma ilə toqquşdu. Tezliklə Ön Asiya o dövrün iki ən iri dövlətinin – Parfiya və Romanın mübarizə meydanına çevrildi.

Beləliklə, növbəti Şərq-Qərb qarşıdurması başlandı.

Müttəfiqlərin ən böyük uğuru e.ə. 53-cü ilə aiddir. Həmin ildə indiki İraq ərazisində baş verən Karra döyüşündə Roma ordusu ağır məğlubiyyətə uğradıldı.

Karra döyüşü

Turan taktikası

→ Roma ordusu

102

■ Karra ətrafında döyüş

Karrada qazanan qələbə Romanın Şərqi doğru hərəkətinə böyük zərbə oldu. Yalnız on beş ildən sonra romalılar Hındar döyüşündə bu məğlubiyyətin əvəzini çıxı bildilər.

Roma sərkərdəsi Mark Antoni bu qələbə ilə kifayətlənmək niyyətində deyildi. Onun əsas məqsədi Şərqi torpaqlarını ələ keçirib Makedoniyalı İskəndərin imperiyasına bənzər Böyük Asiya dövləti qurmaq idi.

E.ə. 36-cı ildə yürüşə başlayan Mark Antoni planı dəyişərək birbaşa Ktesifon üzərinə getmədi. Anadoludan (*indiki Türkiyə ərazisindən*) Atropatenanın şimalına hücum etdi. Atropatena hökmdarlarının qış iqamətgahı Fraaspa mühasirəyə alındı. Birləşmiş Parfiya-Atropatenanın əsas qüvvələri isə romalıları Ktesifonda gözləyirdi.

■ Mark Antoni

I Romalı döyüşçü

I Parfiyalı döyüşçü

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Atropatena hökmdarının “eynən parfiyalılar kimi silahlanmış 16 min süvarisi...” var idi. Atropatena hökmdarı Fərat sahilində .. idi.

... Romalılar Atropatenanın paytaxtlarından biri olan Fraaspanı mühasirəyə almağa başlayanda hökmdar özü orada yox idi, “orada Mada (yəni Atropatena) çarının uşaqları və arvadları qalmışdılar”.

Fraaspa uzunmüddətli müdafiəyə hazır idi. Şəhərdə güclü qoşun və böyük ərzaq ehtiyatı vardı. Şəhərin mühasirəsi uzun çəkdi. Romalıların ardıcıl hücumları uğurla dəf edilirdi. Nəhayət, ağır itkilər verən Mark Antoni geri çəkilmək qərarına gəldi. Fraaspa ətrafında romalılar 35 minə yaxın döyüşçü itirdilər.

Beləliklə, romalıların əzəmətli “Şərq yürüşü” fəlakətlə başa çatdı.

Romalıların məğlubiyyətinin səbəbi nə idi?

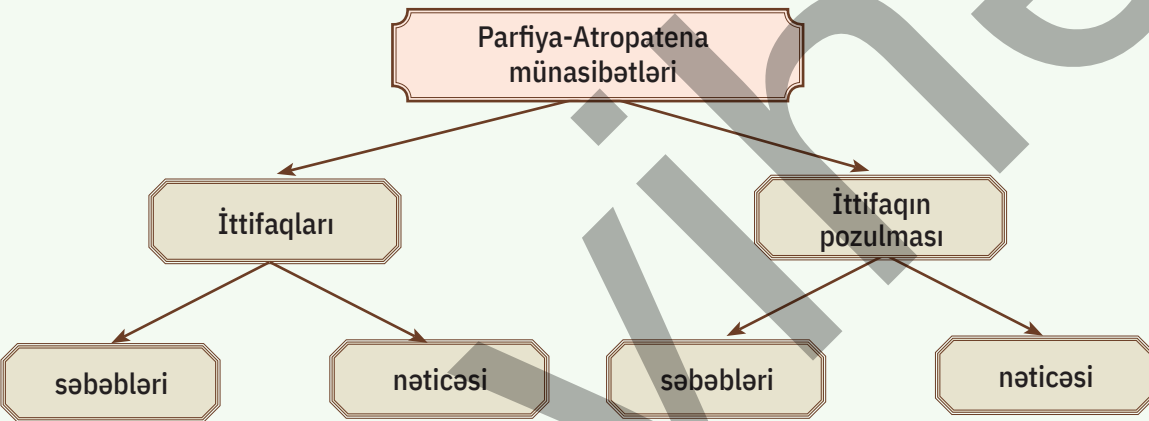
Bu qələbədən sonra Parfiya ilə Atropatena arasında nifaq meydana gəldi. Qənimət bölgüsü üstündə iki hökmdarın arası dəymişdi. Atropatena hökmdarı Parfiya hücumundan ehtiyat edərək Roma ilə yaxınlaşdı. Roma ilə yaxınlaşma Parfiyadan müdafiə olunmaq imkanı yaratdı, həmçinin Kiçik Asiyadakı ərazilər də Atropatenaya tabe edildi.

Eranın ilk illərində isə vəziyyət dəyişdi. Atropatena ilə Parfiya arasında ittifaq yenidən bərpa edildi. İki ölkə arasındakı münasibətlər nikah diplomatiyası ilə möhkəmləndirildi. Parfiyada baş verən üsyanda hökmdar öldürüldü, onun taxtına Atropatena Ərdəban dövləti edildi. Ərdəban öldürülmüş Parfiya hökmdarının nəvəsi idi.

Beləliklə, Parfiyada Atropatilər sülaləsinin hakimiyyəti başladı. Sasanilər tərəfindən süquta uğradılana qədər (226-cı il) dövlət bu sülalə tərəfindən idarə olunmuşdu.

Sxem əsasında danışın.

Din

Atropatena və qonşu ərazilərdə zərdüştilik hakim din olmuşdur. Bu dinin ana xəttini bir-biri ilə daimi vuruşan iki qüvvənin mübarizəsi təşkil edir. Bunlardan biri Hörmüzd (Ahuramazda), digəri isə Əhriməndir (Anqara-Manyu). Hörmüzd xeyir, Əhrimən isə şər qüvvələri təmsil edir. Zərdüştin dini təlimində baş ilahi qüvvə hesab edilən Hörmüzdü od təmsil edir.

Zərdüştinə inananlar atəşgahlar tikir, orada od yandırır və bu odu qoruyub saxlayırdılar. Onlara görə həyatın əsasını su, od, torpaq və hava (külək) təşkil edir. Bu dörd ünsür müqəddəs hesab edilirdi. Alimlər bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq zərdüştiliyi təbiət dini də adlandırırlar.

Zərdüştlük dinini təbliğ edən kahinlər **maq** adlanırdı. Maqlar xalqın başına gələn bütün müsibət və fəlakətləri qəddar ruhun, Əhrimənin fəaliyyəti ilə bağlayırdılar.

Zərdüştinin əsas kitabı Avestadır.

Su, od, torpaq və hava ünsürlərinə hansı bayramda rast gəlmişsiniz?

I Zərdüştlik dini

Zərdüştilik dininin əxlaqi təlimi 3 əsas xətt – **xeyir düşüncə**, **xeyir söz** və **xeyir əməl** üzərində qurulmuşdur. Bu dinin daşıyıcıları düz danışmalı, yalançılığa yol verməməli, zəhmət çəkməli, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmalı idi.

“Avesta”dan məlum olur ki, göstərilən ticarət pul ilə deyil, sadəcə olaraq, mübadilə vasitəsilə həyata keçirilirdi.

BİLİRSİNİZMİ?

Avesta adına I Daranın Bisütun qayasında e. ə. VI yüzillikdə yazdırdığı kitabə-də də rast gəlinir.

Avestanın əsli dövrümüzə olduğu kimi gəlib çatmamışdır. Rəvayətə görə, “Avesta” aşılanmış 12 min öküz dərisi üzərinə qızıl suyu ilə yazılıbmış. Bu kitab Əhəmənilərin paytaxtlarından biri olan Persopolda saxlanırdı.

Makedoniyalı İskəndər tərəfindən Persepol alındıqdan Əhəməni sarayı ilə bitlikdə “Avesta” kitabı da yandırılmışdır. Əlimizdə olan Avestaya gəldikdə bu təkmil olmayan kitab Parfiya və Sasanilərin ilk dövründə həqiqi “Avesta” əsasında toplanmış hissələrdən ibarətdir.

1771-ci ildə fransız alimi Anketil dü Perron ilk dəfə olaraq “Avesta”-nı fransız dilinə tərcümə etmişdir. Tezliklə kitab bütün Avropada məşhurlaşmış və müxtəlif dillərə təcümə olunmuşdur.

Zərdüştlük dini

Pul əvəzinə qoyun, at, öküz, qatır, dəvə və s. kimi heyvanlar istifadə olunurdu. Bu dövrdə maqlara, odu mühafizə edənlərə əmək haqqı natura ilə ödənilirdi.

Zərdüş təlimində fiziki tərbiyəyə, xüsusən idmana ciddi yer verilmişdir. Xəstələnmə, zəifləmə Əhrimənin əməlləri hesab olunurdu. Ona görə də Əhrimənlə mübarizə aparmaq üçün sağlamlığa, təmizliyə, qüvvətli olmağa ciddi fikir verilirdi. Zərdüştilərin fikrincə, sağlam bədən sağlam düşüncəyə malik ola bilər. Bu məqsədlə qədim dövrlərdə cıdır yarışları, ox atmaq, ov, çovkan, güləş və s. kimi yarışlar təşkil olunurdu.

“Avesta”da təlim-tərbiyəyə də böyük yer verilirdi.

Ticarətlə bağlı yazı-
lanları əsas götürərək
“Avesta”nın təqribən
hansı tarixi dövrdə
meydana çıxdığını
müəyyən edin.

“Avesta”dan nümunələr:

- ◆ təhsil almaq məqsədilə yanınıza gələn şəxsin kim olmasından asılı olmayaraq, onu qəbul edin və istədiyini ona öyrədin.
- ◆ Hər bir şəxs müəllim və tərbiyəçilər vasitəsilə elm öyrənməklə yanaşı, özünün sağlamlığına da ciddi fikir verməlidir. Yalnız bu yolla həmin şəxs yüksək rütbəyə çata bilər.

“Avesta”da təbliğ
olunanlardan hansı
nəticələr çıxara
bilərsiniz?

Albaniya dövləti

Qərbi Azərbaycan, Albaniya dövləti, Qəbələ şəhəri, Roma, Oroys, Kozis, Zober, Pompey

“Biz Azərbaycan deyəndə onun sərvəti-ni, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olur”.

Ümummilli lider
Heydər Əliyev

Azərbaycanın şimalında ilk mərkəzləşdirilmiş dövlətin meydana gəlməsi

Sxem əsasında danışın.

Azərbaycanın cənubunda olduğu kimi, şimalında da müstəqil dövlətçilik ideyası yenidən dirçəldi. E.ə. IV yüzilliyin sonunda Albaniya dövləti meydana gəldi.

BİLİRSİNİZMİ?

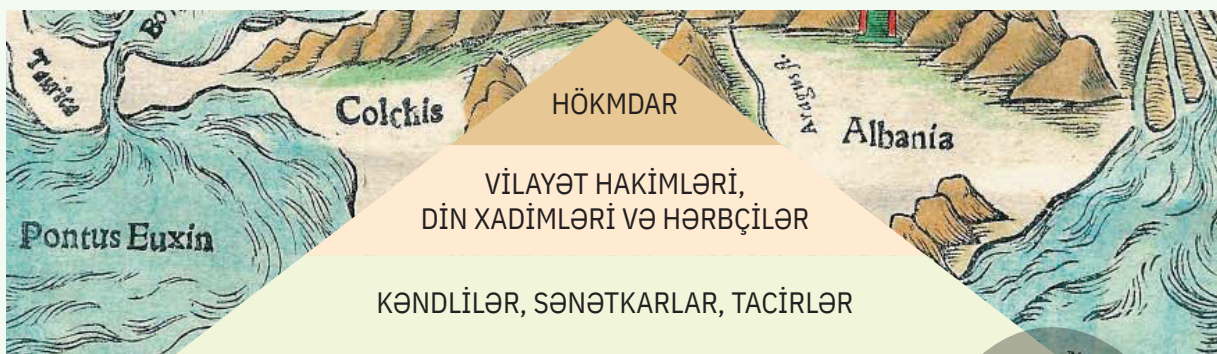
E.ə. VII yüzilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın şimal ərazisi İşquz (İskit-Sak) dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur. İşquz bütün Cənubi Qafqaz ərazisini vahid şəkildə birləşdirən ilk dövlət olmuşdur.

Herodot yazır ki, əsasən, heyvandarlıqla məşğul olan iskitlər özlərini “Skolati” adlandırırdılar. Bu söz İskit dilində “Sak elati” deməkdir.

İşquz dövləti süqut etdikdən sonra onun ərazisi əvvəlcə Midiya, daha sonra isə Əhəməni imperiyasının tərkibinə qatılmışdı. Əhəməninin süqutundan sonra Albaniya meydana gəldi. Bu dövlət Azərbaycanın şimalında idi. Ərazisi və dövlətçilik ənənələri baxımından Albaniya İşquz dövlətinin varisi idi.

Albaniyanın ərazisi Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsini əhatə edirdi. Burada ərazisinə, əhalisinə və yaşayış məntəqələrinin sayına görə ən böyük dövlət Albaniya idi. Paytaxtı Qəbələ şəhəri idi.

Albaniya dövlətinin ərazisi vilayətlərə bölünürdü. Hər bir vilayəti hakim idarə edirdi. Hakimlər yerli tayfalardan təyin olunurdu.

Albaniyada əhalinin təbəqələri

Müharibə vaxtı hakim öz vilayətindən hərbi qüvvə toplayır, Alban hökmdarının çağırışı ilə vahid orduda döyüşdülər.

Qadınlar ailədə və ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirak edirdilər.

Albaniya işğalçı dövlət deyildi. O, qonşu dövlətlərin ərazisinə heç vaxt hücum etməmişdi. Hərbi əsirlər olmadığından quldarlıq, demək olar ki, zəif inkişaf etmişdi.

Albaniyanın ərazisi geniş olmuşdur. Ölkənin şimal-qərbində Kambisena və Çola vilayətləri yerləşirdi. Cənub sərhədləri isə Araz çayına çatırdı. Kaspiana Albaniyanın Atropatena ilə sərhədində yerləşirdi. Bu vilayətin yerli sakinləri olan kaspilər həm Albaniyada, həm də Atropatenada yaşayırdılar.

Albaniyanın paytaxtı qədim Qəbələ şəhərinin giriş qapısı və qala divarları

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

“... albanlar iberlərlə
Xəzər dənizi
arasında yaşayırlar.”

Strabon
qədim yunan
coğrafiyaçısı

Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının ərazisi, Qərbi Azərbaycan (müasir Ermənistan), Dərbənd və ətrafı (Dağıstanın cənubu), Borçalı və Qanıx vadisi (müasir Gürcüstanın şərq) Albaniya dövlətinin ərazisinə daxil idi.

Albaniyada və Atropatenada türk mənşəli İskit-Sak tayfalarının sayı çox idi. Onlar hərbi-siyasi idarəetmədə mühüm rol oynayırdı.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı “Albaniya tarixi” əsərində Albaniya hökmdarlarından danışarkən əvvəlcə Sak tayfasına mənsub olan Aranın adını çəkmişdir. Albaniyanın sonralar Arran ölkəsi adlandırılması da məhz Aranın adı ilə bağlıdır.

Xəritədən istifadə etməklə Albaniya dövlətinin vilayətlərini müəyyən edin.

Albaniya dövləti uzun müddət mövcud olmuşdur. Bu, Azərbaycanın şimalında müstəqil dövlətçiliyin davamlı olmasını təmin edən əsas amildir.

Mənbələrə görə, Albaniyada 26 dildə danışan tayfa olmuşdur. Bunlardan İskit, Alban, Uti, Kaspi, Qel, Leq və Qarqar tayfalarını qeyd etmək olar. Onları bir hökmdar idarə edirdi. Bir dövlətin tərkibində yaşayan tayfaların bir hökmdar tərəfindən idarə edilməsi Albaniyanın mərkəzləşdirilmiş dövlət olduğunu göstərir.

Hazırda Qəbələnin Nic kəndində udinlər, Qubanın Xınalıq kəndində xınalıqlılar, Buduq kəndində buduqlular, həmçinin qızıllar, cekkilər, çilblər (müasir avarlar), saxurlar, ingiloylar və başqaları Albaniyanın qədim tayfalarının varisləri hesab edilir.

İqtisadi inkişaf

Albaniya öz iqtisadiyyatını daxili amillər əsasında formalaşdırmışdı. O, şimaldan və qərbdən dağlarla əhatələnmişdi. Mərkəzi hissəsi Kür və Araz çayları arasındakı bərekətli vadilər idi. Qarabağın düzən ərazilərində və Xəzər dənizi sahillərindəki ovalıqlarda süni suvarma sistemi inkişaf etmiş, kəhrizlər, arxlar və kanallar çəkilmişdi. Ən məşhur süni suvarma sistemlərindən biri Govurarx idi. Bu arx Araz çayından Qarqar çayınadək Mil düzünü suvarırdı.

Daxili amillər dedikdə nə nəzərdə tutulur?

Govurarx

ALBANIYADA İNKİŞAF ETMİŞ

BALIQÇILIQ

Tuncdan nəəə balıqı fiqurları
(e.ə. III–I yüzilliklər, Bakı)

Albaniyanın şərqində Xəzər dənizi sahillərində duz mədənləri bol idi. Burada yaşayan kaspilər, əsasən, balıqçılıq təsərrüfatı ilə məşğul idilər. Ovlanan balıqlardan müxtəlif məhsullar hazırlanır və qonşu ölkələrə aparılırdı.

MALDARLIQ

Albaniyanın qərbindəki Borçalı və Göyçə yaylaqları heyvandarlığın inkişafı üçün otlaqlarla zəngin idi.

ATÇILIQ

Albaniyada hakim təbəqə, təsərrüfatla məşğul olan və orduda xidmət edən hər kəs ata sahib idi. Burada atlar və dəvələrdən karvan ticarətində geniş istifadə edilirdi.

Qarabağ bölgəsində parlaq rəngli xüsusi cins atlar yetişdirilirdi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Kaspilər balıq ovlayır, duzlayır və qurudurlar. Sonra hazır məhsulu dəvələrə yükləyib böyük şəhərlərə aparırdılar. Kaspi (Xəzər) dənizində “şişburun” adlanan böyük balıqları tutur, onları dəvələrlə Ekbatana (Həmədan) aparırdılar.

Balıqların piyindən məlhəm, içalatından isə yapışqan hazırlanırdı.

Klavdi Elian, qədim Roma tarixçisi

Sizcə, nə üçün balıqçılıq duz mədənlərinin olduğu yerdə idi?

Albaniyada maldarlığın və əkinçiliyin inkişafına şərait yaradan amillər hansılardır?

TƏSƏRRÜFAT SAHƏLƏRİ

ƏKİNÇİLİK

BOSTANÇILIQ

ÜZÜMÇÜLÜK

BAĞÇILIQ

Taxıl məhsullarından arpa və buğda becərilirdi.

TOXUCULUQ

DULUSÇULUQ

METALİŞLƏMƏ

Toxuculuq məhsulları olan xalça və kilim qonşu ölkələrə də ixrac olunurdu. Xalça toxumaq üçün qoyun və dəvə yunundan hazırlanmış iplərdən istifadə edilirdi.

Dulusçular gildən kirəmit, kərpic, müxtəlif qablar və fiqurlar hazırlayırdılar. Kirəmitdən evlərin damını örtmək üçün, kərpicdən divar hörgüsündə istifadə olunurdu.

Metallardan müxtəlif bəzək və digər əşyalar hazırlanırdı.

Tuncdan at fiqurları (e.ə. III–I yüzilliklər, Ağsu, Nərgizava)

Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı hansı amillərlə bağlı idi?

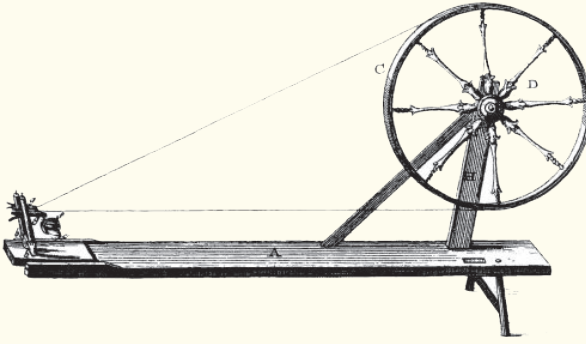

Taxılı xırmada ağac vəllə döyür, dən daşları və əl dəyirmanları ilə üydürdülər. Taxıl ehtiyatı iri saxsı küplərdə və quyularda saxlanılırdı.

Albaniyada şüşə qablar eramızın ilk əsrlərindən etibarən istehsal edilməyə başlamışdır.

Qış üçün əsas ərzaq ehtiyatı yaylaqlarda hazırlanır, xüsusi dəri tuluqlar, quyular və saxsı küplərdə saxlanırdı.

Yun, pambıq və kətan istehsalı artmışdı. Mingəçevir və Beyləqan ərazisində arxeoloji qazıntılar nəticəsində xalça toxumaq üçün lazım olan alətlər, o cümlədən cəhrə iyi və xana tapılmışdır.

Eramızın ilk əsrlərində su dəyirmanlarından istifadə olunmuşdur.

Albaniyada əsas gəlir mənbəyi *ticarət* idi. Ticarət isə sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı idi.

Albaniya dövləti yaranana qədər ticarət, əsasən, mal mübadiləsi ilə aparılmışdır. Dövlət yaranandan sonra isə puldan istifadə edilməyə başlandı. Bu, ticarətin artmasına səbəb oldu. Ticarətdə puldan geniş istifadə edilməsini Şamaxı, Qəbələ, Bərdə və Ağsudan tapılmış gümüş pul dəfینələri sübut edir.

Ticarətdə geniş istifadə edilən ən qədim pullar *Makedoniyalı İskəndərin adına kəsilmiş gümüş pullar idi*. E.ə. III yüzilliyin birinci yarısından başlayaraq Albaniyada İskəndərin pullarına oxşar pullar zərb edildi.

Albaniyada zərb olunmuş gümüş pullar (e.ə. III–I yüzilliklər. Ağsu, Nüydü dəfinəsi)

Şəhərlərin qala divarları ilə əhatə olunmasının hansı üstünlükləri var idi?

Hökmdarlar şəhərləri karvan yolları üzərində saldırır, onları qala divarları ilə əhatə edirdilər.

Strabon Albaniyanın paytaxtı Qəbələ ilə yanaşı, Ayniyana və Anariaka şəhərlərindən də bəhs edir. II yüzillikdə yaşamış yunan coğrafiyaçısı Ptolemey Albaniyanın 29 şəhəri olduğunu qeyd edir.

Yadellilərə qarşı mübarizə

Albaniyanın böyük ordusu var idi. Albanlar da, iskitlər kimi, çox döyüşkən və mübariz olmuşlar.

Roma dövləti Şərqdən gələn ticarət yollarına nəzarət etməyə can atırdı. Əsas məqsədi isə Hindistanı Qara dənizlə birləşdirən ticarət yolunu ələ keçirmək idi.

E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu zaman Albaniya dövlətinin hökmdarı Oroys idi. *Kür sahilində baş verən döyüşdə* albanlar cəsarətlə vuruşsalar da, romalıları məğlub oldular. Pompey albanların ciddi müqavimətini görüb Oroysla saziş bağladı və İberiyaya doğru hərəkət etdi.

E.ə. 65-ci ildə *Qanix çayı yaxınlığında növbəti döyüşdə* alban ordusuna Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Kozis Pompeylə təkbətək döyüşə girərək ona mizraq atsa da, Pompeyin əynindəki zireh onu qorudu. Pompey nizəsi ilə Kozisi ölümcül yaraladı. Bu döyüşdə hərbi hiylə işlədən Pompey yenidən qalib gəldi.

Romalılar əsir tutduqları albanların içərisində döyüş meydanında rəşadətlə mübarizə aparmış yaralı qadınları gördükdə heyrətlənmişdilər.

Sizcə, albanların romalıları məğlub olmasının səbəbi nə oldu?

şəkil

Alban döyüşçüsünə aid tunc dəbilqə və xəncər (e.ə.III–Iyüzlilliklər, Ağsu, Nüydü düzü)

E.Ə. 66–65-Cİ İLLƏRDƏ POMPEYİN ALBANİYAYA YÜRÜŞÜ	
SƏBƏBLƏR	NƏTİCƏLƏR

I yüzillikdə Albaniya Roma imperiyası ilə əlaqələri möhkəmləndirməyə çalışırdı. Qobustanda Böyükdaş dağının ətəyində 84–96-cı illərə aid olan latın dilində yazılmış daş kitabə Roma ordusunun burada olduğunu sübut edir.

(84–96-cı illər, Qobustan, Böyükdaş dağı)

Qavqamela döyüşü, Kür sahilində və Qanıx sahilində döyüşləri əks etdirən zaman oxu tərtib edin.

I–III yüzilliklərdə Şimali Qafqazda yaşayan alan tayfaları Albaniya və Atropatenaya qarətçi yürüşlər etdilər. Məqsədləri qənimət əldə etmək idi. Alan tayfalarının ən böyük yürüşü 72–74-cü illərdə oldu. Mingəçevirdə və Qəbələdə aşkar edilmiş katakomba qəbirləri alanlara aid idi.

II yüzilliyin I yarısında Roma imperatoru Adrian alban hökmdarları ilə dostluq əlaqəsi saxlayıb onlara qiymətli hədiyyələr göndərmişdi. Albaniyanın Roma ilə siyasi-iqtisadi əlaqələri III yüzilliyin ortalarına kimi davam etmişdi.

I yüzillikdən başlayaraq Albaniyanın Roma imperiyası ilə yaxınlaşmasının səbəbləri hansılardır?

Mətnə əsasən cədvəli tamamlayın.

ALBANIYA DÖVLƏTİNƏ HÜCUMLAR		
NƏ VAXT?	HANSI QÜVVƏLƏR HÜCUM ETMİŞDİ?	NƏTİCƏ NECƏ OLDU?

Mədəniyyət

Albaniya və Atropatena dövlətlərində yunan mədəniyyətinin yayılması nəticəsində **kirəmit*** istehsalı meydana gəlmişdi. Binaların üstü kirəmitlə örtülürdü.

Alban memarları qala divarları, istehkamlar, sədlər və məbədlər inşa etmişlər. Binaların bünövrəsi çay daşlarından, divarları isə çiy kərpicdən tikilirdi. Binaların içərisində sütunlar ucaldılırdı. Qəbələ şəhəri müdafiə səddi ilə əhatə olunaraq ətrafında dərin xəndək qazılmışdı.

***Kirəmit** damların üstünü örtmək üçün gil, ya sementdən hazırlanan novşəkilli lövhəcikdir.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Borçalı, Gədəbəy, Göyçə gölü ətrafında, Zəngəzur və Naxçıvanda iri qaya parçalarından inşa edilmiş qalaların qalıqları bu günə-dək qalmaqdadır. Bu qalalar və onların yaxınlığında yerləşən kahalar yarıköçəbə (elat) həyat tərzini sürən tayfaları düşmənin hücumundan, qar, yağış və müxtəlif təbii fəlakətlərdən qoruyurdu.

Qədim Azərbaycan tayfaları, əsasən, yaylaq və qışlaq maldarlığı ilə məşğul olduğundan yarıköçəbə həyat tərzini sürürdülər.

Qarakilsə rayonu ərazisində Qoşundaş abidəsi

Qoşundaş abidələri Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisində yerləşir. Bu abidə düşməyə qarşı mübarizə aparmış hərbcilərin xatirəsinə ucaldılmışdır.

Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Qarakilsə rayonu ərazisində yerləşən Qoşundaş abidələrinin adını Ermənistan hakimiyyəti saxta adlarla əvəz etmişdir.

Şəkinin Kiş kəndindəki Alban kilsəsi

Albaniyada xristianlığın yayılmasından sonra inşa edilmiş kilsələrin əksəriyyəti qədim məbədlərin qalıqları üzərində ucaldılmışdır. Bütün Qafqaz regionunda ilk xristian kilsəsi olan Şəkinin Kiş kəndindəki kilsə qədim alban məbədinin üzərində inşa olunmuşdur.

Albaniya əhalisi Göyə, Günəşə, Aya, əcdadların ruhuna, təbiət qüvvələrinə inanırdılar. Onlar daha çox Ay tanrısının şərəfinə məbədlər inşa edir və qurbanlar kəsirdilər. Alban ustaları tanrılarla yanaşı, tanınmış şəxslərin qızıldan, gümüşdən, tuncdan, gildən və daşdan heykəllərini düzəldirdilər.

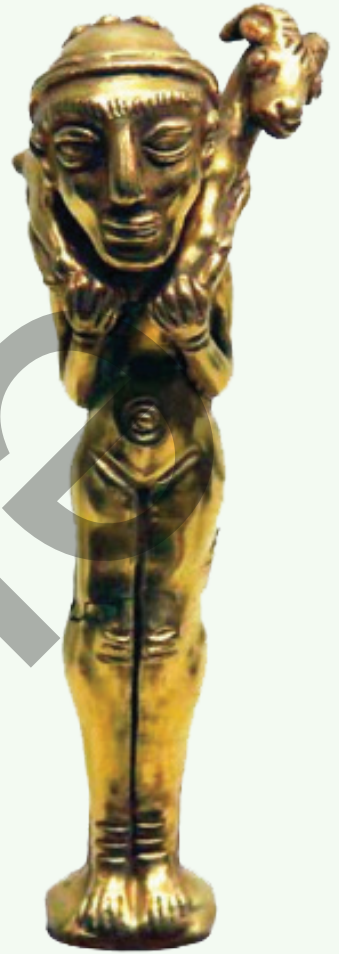
Cəmiyyət içərisində böyük nüfuza malik olan şəxslərin – hökmdarlar, sərkərdələr və ağsaqqalların məzarları üzərində onların daşdan yonulmuş heykəlləri ucaldılırdı. Bu cür heykəllərə, əsasən, Göyçə mahalında, Qarabağ bölgəsində və Şirvan ərazisində rast gəlinmişdir.

Alban kişi daş heykəli
I-III yüzilliklər

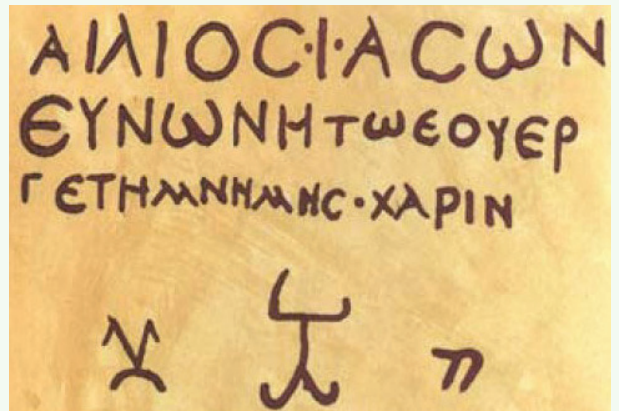
Alban qadının gil heykəli
I-III yüzilliklər

Alban ilahəsinin qızıldan
heykəli (e.ə. I minilliyin
ortaları, Lənkəran)

Albanlar yazı mədəniyyəti ilə qədim zamanlardan tanış idilər. Albaniyada, əsasən, yerli yazı mövcud olmuş, qismən də aramey, yunan və latın yazıları yayılmışdır. Oroysun Pompeylə məktublaşması buna misaldır. Şəkinin Böyük Dəhnə kəndində II yüzilliyə aid yunan dilində olan daş kitabə albanların yunan yazısı ilə tanış olduqlarını təsdiq edir.

Alban dilində bugünədək çatmış ən böyük yazılı mənbə 1975-ci ildə Misirdə Sinay yarımadasında Müqəddəs Yekaterina monastırında tapılmışdır. Alban mənbələrində də qeyd edildiyi kimi, məbəd bu dildə qədim türkcədə olduğu kimi "tapınaq" adlanırdı.

Şəkinin Böyük Dəhnə
kəndində II yüzilliyə aid
yunan kitabəsi

Albaniyada yazı mədəniyyətinin inkişaf etdiyini hansı dəlillər sübut edir?

8

Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması

feod, feodalizm, aqrar cəmiyyət, təhkimçilik, irsi və şərti torpaqlar

*** Aqrar cəmiyyət**
kənd təsərrüfatının
üstün olduğu cəmiyyət
yətdir.

Azərbaycanda feodal
münasibətləri nə
vaxt yarandı?

Qədim və orta əsrlər dövründə əsas istehsal vasitəsi torpaq idi. Ona görə də bu dövrlər tarix elmində **aqrar cəmiyyət** adlanır.

III yüzillikdə Sasani dövlətinin tərkibinə daxil olan Azərbaycanda və qonşu ölkərdə sosial-iqtisadi münasibətlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə dövlətə hərbi və mülki xidmət göstərən ayrı-ayrı şəxslərə torpaqlar (ərazilər) verilirdi. Belə torpaqlar **feod (mülk)**, onun sahibi isə feodal adlanırdı. Feodal idarəetmə ilə məşğul olur, burada yaşayan kəndlilərdən vergi toplayırdı. Dövlətə xidmət müqabilində torpaq mülkiyyətinin verilməsinə əsaslanan sosial-iqtisadi sistem **feodalizm** adlanır.

Şərq ölkələrində qədim dövrlərdə torpaq, əsasən, dövlətin mülkiyyətində idi. Dövlətə xidmət müqabilində verilən şərti torpaq mülkiyyətinin irsi və müvəqqəti formaları yarandı. Beləliklə, **III yüzillikdə** Azərbaycanda tədricən feodal münasibətləri yaranmağa başladı.

Atropatena və Albaniyada feodal münasibətlərinin yaranması oxşar xüsusiyyətlərə malik idi.

ALBANIYADA FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

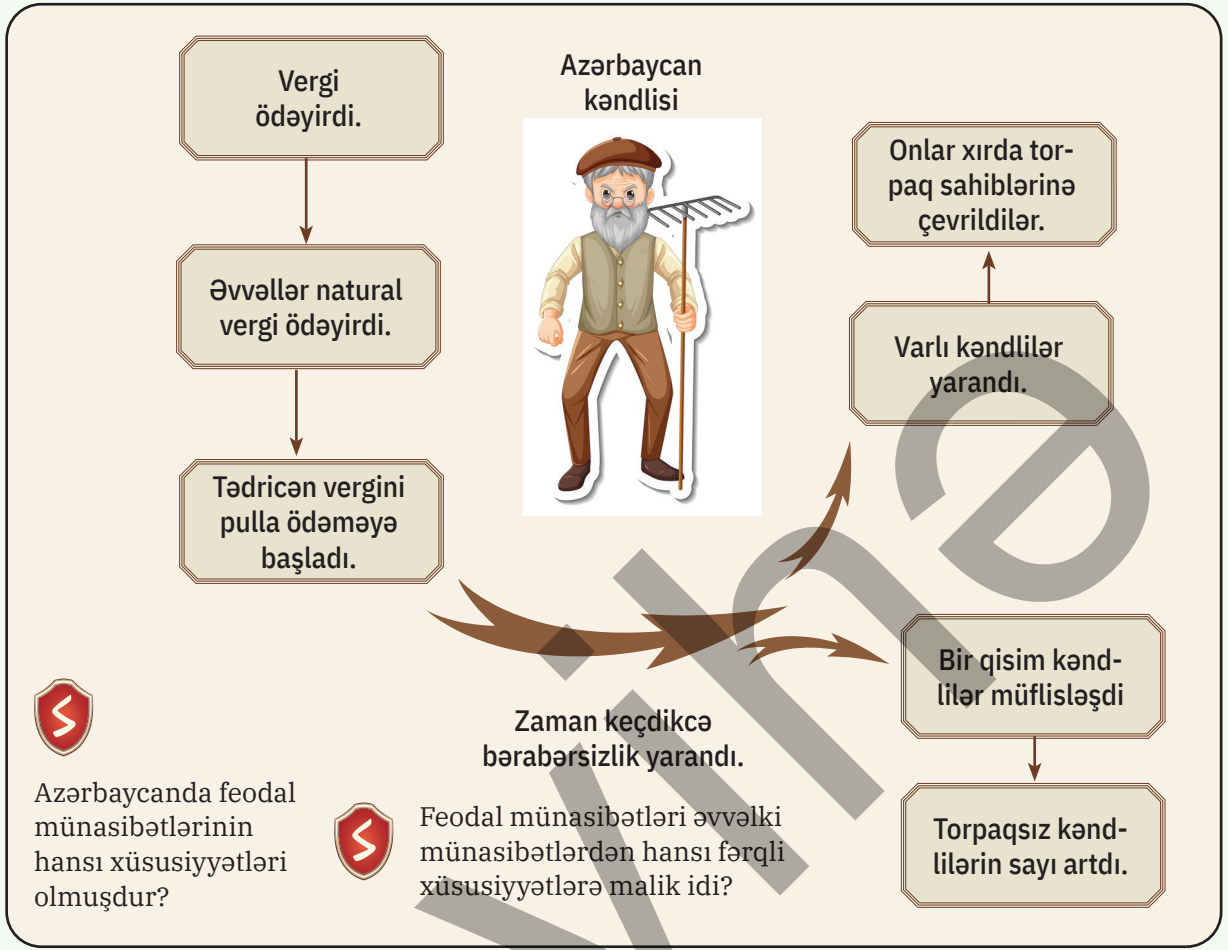
✓	Torpaq üzərində dövlət mülkiyyət formasının üstünlük təşkil etməsi və bunun dövlət hakimiyyətinin güclənməsinə, mərkəzləşməsinə səbəb olması;
✓	Hökmdar və ailə üzvlərindən sonra iri torpaq mülkiyyətinin alban kilsəsinə məxsus olması;
✓	Feodalların da torpaq mülkiyyətinə malik olması;
✓	Erkən orta əsrlərdə kəndlilərin bir hissəsinin az da olsa, xüsusi torpaq mülkiyyətinin olması

ŞƏRQDƏ VƏ AVROPADA FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİ

Beləliklə, erkən orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisində dövlət mülkiyyəti onunla yanaşı mövcud olan xüsusi feodal mülkiyyəti formasına nisbətən üstünlük təşkil edirdi.

123

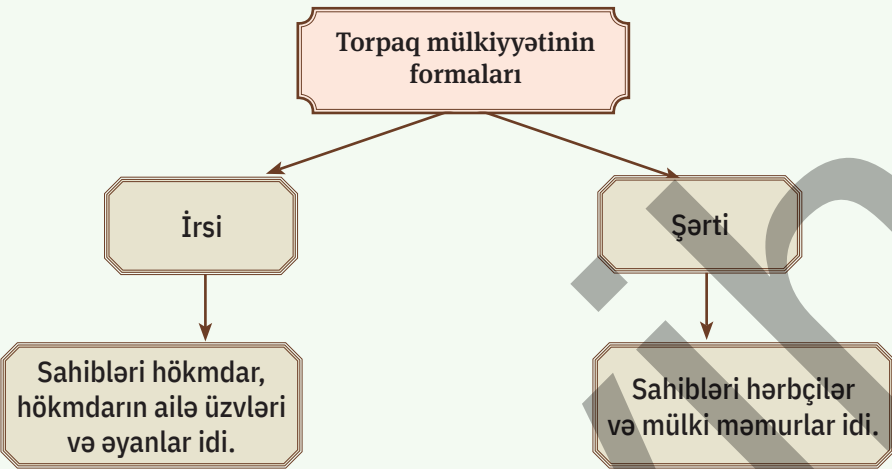

Torpaq sahibliyi. Feodallar.

Erkən orta əsrlərin başlanğıc mərhələsində torpaq sahibliyinin əsas formaları **irsi və şərti torpaqlar** idi. Feodal münasibətlərinin inkişafı gedişində tədricən şərti torpaq mülkiyyətinin irsi mülkiyyətə çevrilməsi prosesi baş verdi. İlk vaxtlar irsi torpaq mülkiyyətinin sahibləri içəri-sində əsas yeri hökmdar ailəsinin üzvləri və əyanlar tuturdular. Şərti torpaqların əsas sahibləri isə hərbcilər və qismən də mülki məmurlar idi.

İrsi və şərti torpaq formalarının xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

Dövlətə hərbi və mülki xidmət müqabilində torpaq alan şəxslər feodal-lara çevrilirdilər. Feodal əyanlarla yanaşı, din xadimləri və məbədlər də torpaq sahibliyinə malik ididilər.

Sizcə, bu vəziyyət so-sial və iqtisadi vəziy-yətə necə təsir göstərə bilərdi?

V-VI yüzilliklərdə feodal münasibətlərinin qəti möhkəmləndiyi bir za-manda irsi torpaq sahibliyi əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Hətta vilayət hakimi vəzifəsi də bir qayda olaraq irsən atadan oğula keçirdi. Vilayət ha-kimi artıq təkcə inzibati vəzifə sahibi olmayıb, həm də tədricən iri torpaq sahibinə çevrilirdi.

Kəndlilər. Əsas vergi və mükəlləfiyyətlər.

Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlilər dövlətin xəzinəsinə **torpaq vergisi** ödəyirdilər. Bu torpaqdan əldə edilən məhsulun müəyyən hissəsini təşkil edirdi. Şəhər sənətkarlarından və tacirlərdən də xüsusi vergi alınırdı. Sasani dövlətində rəsmi din olan zərdüştlüyə sitayiş etməyən əhalidən **can vergisi** də yığılırdı.

Vergilərə aid cədvəl qurun.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

1/6-i həcmində toplanırdı. Vergilərin bu qayda ilə toplanması bir sıra çətinliklər törətdiyinə görə əkinçiləri narazı salırdı. Belə ki dövlət məmurları öz vəzifələrindən istifadə edib, məhsulun vaxtında yoxlanılıb və vergi miqdarının təyin edilməsini ləngidirdilər. Bu səbəbə görə də məhsulun xeyli hissəsi tələf olurdu.

Ona görə də VI yüzillikdə vergi sisteminə dəyişiklik edilməsi qərar alındı. Vergilər məhsulun həcminə görə deyil, torpaq sahələrinə görə təyin edilməyə başladı. Məhsulları təbii xəstəliklərə məruz qalmış şəxslərə güzəştlər edilirdi. Həmin dəyişiklikdən sonra natural şəkildə toplanan məhsulun bir hissəsi pul vergisi ilə əvəz edildi.

Feodal münasibətlərinin inkişafının hansı sosial nəticələri oldu?

Cədvəl əsasında danışın. Azərbaycan və Qərbi Avropada feodalizmin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

	AZƏRBAYCAN	QƏRBİ AVROPA
MÖVCUD OLDUĞU DÖVR	III əsr — XIX əsrin II yarısı	V əsr- XVII əsrin ortaları
TORPAQ MÜLKİYYƏTİ	Əsasən, dövlətin mülkiyyətində idi.	Feodalların geniş torpaq mülkiyyəti mövcud idi.
KƏNDLİLƏRİN VƏZİYYƏTİ	Kəndlilər təhkimli deyildilər.	Kəndlilər təhkimli idi, yəni feodallardan şəxsən asılı idilər
FEODALLAR	Feodallar süni suvarma şəraitində əlverişli olmadığı üçün təsərrüfatla əsasən məşğul olmurdular.	Feodalların xüsusi təsərrüfatları var idi

9

Azərbaycan Sasani imperiyası dövründə

🔑 Mərkəzləşdirilmiş dövlət, Arşakilər sülaləsi, Sasani-Roma müharibəsi, Sasani şahı I Xosrovun inzibati islahatı, Məzdəkilər hərəkatı

Sasani dövlətinin yaranması

*** Mərkəzləşdirilmiş dövlət** əyalətlərin birbaşa mərkəzi hakimiyyətin təyin etdiyi məmurlar tərəfindən idarə edil-məsidir.

I Ərdəşir Babəkan

Bizim eranın ilk yüzilliklərində Atropatena və Albaniya **Parfiya – Arşakilər** sülaləsinin hakimiyyəti altında idi. Roma imperiyası ilə uzun sürən müharibələr və daxili çəkişmələr nəticəsində Parfiya tədricən zəiflədi. Əyalət hakimlərindən biri olan **Ərdəşir Babəkan** 226-cı ildə Parfiya dövlətinə son qoydu. Beləliklə, **Sasani dövlətinin** əsası qoyuldu. Dövlətin və sülalənin adı Ərdəşir Babəkanın babası-Zərdüş məbədinin kahini olan Sasanın adı ilə bağlı olmuşdur.

Sasanilər Parfiyanın asılı dövlətlər sistemini ləğv edərək **mərkəzləşdirilmiş dövlət** yaratdılar. Yeni daxili müstəqilliyə malik olan asılı dövlətləri ləğv edərək, əyalətə çevirdilər. Sasani hökmdarları **şahənşah (şahlar şahı)**, təbə olan ərazilərin hakimləri isə **şah** adlanırdı. Şahənşahdan sonra dövlətdə ikinci şəxs baş kahin idi.

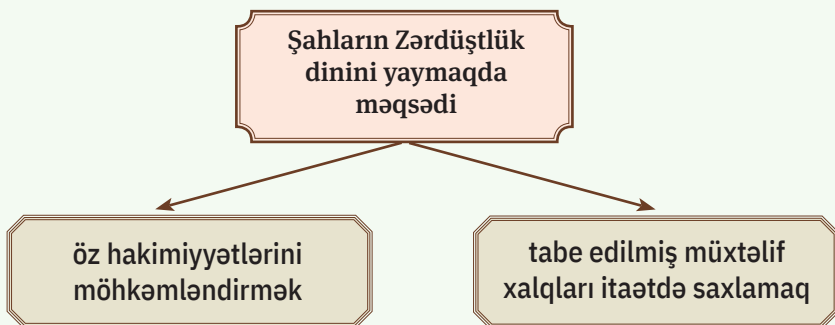
Asılı dövlətlər və mərkəzləşdirilmiş dövlət sistemlərini müqayisə edin.

MƏRKƏZLƏŞDİRİLMİŞ DÖVLƏT	ASILI DÖVLƏTLƏR SİSTEMİ
idarəedici mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilirdi.	Təbə dövlətlər özlərinin daxili müstəqilliyini qoruyub saxlayırdı.

I Ərdəşir Babəkanın sarayı

Sasanilər dövlətinin paytaxtı **Ktesifon (Mədain)** şəhəri, dövlət dini isə **Zərdüştilik (Atəşpərəstlik)** idi. Sasani şahları zərdüştilik dinini yayırdılar. Bu dini yaymaqda şahların məqsədi bunlar idi:

Sasanilər öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək məqsədilə yeni ərazilər işğal etdilər. Nəticədə o, dövrünün ən güclü dövlətlərindən birinə çevrildi.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Sasani şahənşahları Ahuramazdanın yer üzündəki nümayəndələri kimi mütləq səlahiyyətə malik idilər. Sasani metal pullarının bir tərəfində hökmdarın, digər tərəfində isə müqəddəs odun təsvirinin olması bunu aydın göstərirdi.

I Ktesifon şəhəri

Azərbaycanın Sasanilər dövləti tərəfindən işğal edilməsi

Sasanilər 227-ci ildə **Atropatenanı** işğal etdilər. Atropatena tamamilə Sasanilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Şahənşahın təyin etdiyi **canişin** buranı idarə etməyə başladı.

Sasanilər dövləti Atropatena əhalisi üzərinə ağır vergilər qoymaqla yanaşı, buradan öz ordusu üçün əsgər də toplayırdı.

Yerləşdiyi ərazi və iqtisadi baxımdan Atropatena Sasani dövləti üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Mühüm ticarət yolları Atropatena ərazisindən keçirdi. Bu isə iqtisadi inkişafa və şəhərlərin daha da çiçəklənməsinə səbəb olurdu.

Sizcə, ticarət yollarının hər hansı bir ərazidən keçməsinin üstünlükləri nədir?

Atropatenanın keçmiş paytaxtı olan **Qazaka** Sasani dövləti üçün dini mərkəz rolu oynayırdı. Sasani şahları hakimiyyətə gəldikdə paytaxtdan Qazakada yerləşən baş məbədə pıyada getməli idilər.

* **Canişin** fars sözü olub "ca" (yer) və "neşen" (oturma) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası "müavin" deməkdir. Canişin mərkəzi hakimiyyət tərəfindən əyalətlərin idarə edilməsi üçün təyin edilən məmurdur.

Qazaka şəhərinin qalıqları

Daha sonra Sasani dövləti **Albaniyaya** nəzarət uğrunda mübarizəyə başladı. Bu dövrdə Albaniya mühüm strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Burada **Arşakilər sülaləsinin** hakimiyyəti mövcud idi. Albaniyaya nəzarət uğrunda Sasani dövləti **Roma imperiyası** ilə mübarizə aparırdı.

Sasani şahı
Roma dövlətinə
qarşı yürüşdə

III yüzilliyin 60-cı illərində Sasanilər dövləti Roma imperiyasına qalib gəldi və Albaniyanı özünə tabe etdi. Lakin Atropatenadan fərqli olaraq, Albaniya daxili müstəqilliyini saxlamağa nail oldu. Arşakilər daxili müstəqilliyini qorumaqla qısa fasilələrlə **510-cu ilə qədər** hakimiyyətdə qaldı.

Sasani dövlətinin yaranması Azərbaycanda siyasi vəziyyətə necə təsir göstərdi?

Sasanilər Atropatena və Albaniyada möhkəmlənmək üçün farsdilli əhalini buraya köçürdülər. Onları şimal sərhəd ərazilərində məskunlaşdırdılar. Bu yolla sasanilər bölgədə özlərinə dayaq yaratmağa çalışırdılar.

Albaniyanın ən qüdrətli hökmdarlarından biri **Urnayr (313–371)** idi. O, bütperəstliyə qarşı mübarizə aparmış, **313-cü ildə** xristianlığı rəsmi din kimi qəbul etmişdi. Lakin bu dövrdə Albaniyada xristianlıq bütün əhali tərəfindən qəbul edilməmişdi.

Alban hökmdarı Urnayrın daxili siyasətini dəyərləndirin.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Xristianlıq Albaniyada I yüzillikdən yayılmağa başlamışdır, Alban hökmdarı Urnayrın hakimiyyəti dövründə bütperəstliklə mübarizə güclənmiş, xristianlıq dövlət dini elan edilmiş və kilsələrə torpaqlar bağışlanmışdır.

Urnayrın dövründə Albaniya əhalisinin bir hissəsi xristianlığı qəbul etmiş, qalan əhali öz əvvəlki dinində qalmışdır.

“Albaniya hökmdarı Urnayrın xristianlığı qəbul etməsi”. Rəssam Məlik Ağabalayev. Dərbənd Dövlət Tarix-Memarlıq və Arxeologiya Muzey-Qoruğu

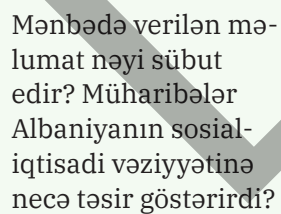
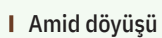
Xarici siyasət sahəsində isə Urnayr Sasani dövləti ilə müttəfiqlik siyasəti yürüdü. Bu dövrdə Cənubi Qafqaz uğrunda Sasani-Roma müharibələri kəskinləşmişdi.

359-cu ildə Sasani hökmdarı müttəfiqlərindən-albanlar, saklar və hunlardan ibarət böyük bir ordu ilə Roma ərazisinə daxil oldu. Onun əsas məqsədi Suriya torpaqlarını ələ keçirmək idi. Lakin Fərat çayının daşması və şiddətli daşqınların yaratdığı təhlükə nəticəsində yürüşün istiqaməti dəyişərək Amid (indiki Türkiyədə Diyarbəkir) şəhərinə tərəf yönəldilər.

Amid Dəclə çayının şərq tərəfində, böyük bir ərazini əhatə edən nəhəng divarları olan alınmaz bir şəhər idi. Bu şəhəri böyük bir Roma qoşunu müdafiə edirdi. Burada müttəfiqlər Roma ordusunu böyük məğlubiyyətə uğrattı və Amid şəhərini tutdular. Nəticədə xeyli qənimət və əsirlər əldə etdilər.

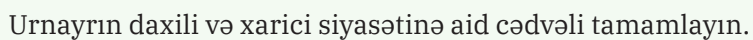
**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

Amid döyüşünün iştirakçısı olan Roma tarixçisi Ammian Marsellin yazırdı ki, sasani şahından sağda “onunla yerinə və hörmətinə görə eyni olan albanlar hökmdarı” mövqe tuturdu.

“Biz rəsmi döyüşçüləri əsir aldıqda əksəriyyətini sağ qoymalı, əl-qollarını bağlayıb Albaniyaya gətirməliyik. ... Şəhərlərimizin, saraylarımızın tikilməsində onlardan istifadə etməliyik”.

Alban hökmdarı Urnayr.
(Favstos Buzandın
məlumatı)

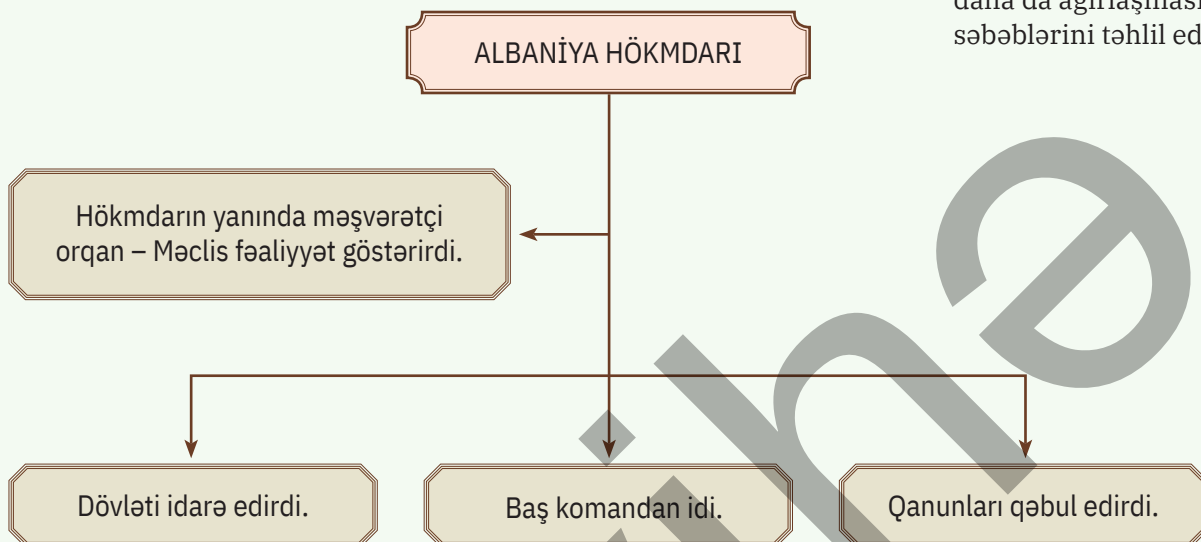

134

V yüzilliyin ortalarında şimaldan yürüşlər nəticəsində Albaniyanın paytaxtı Qəbələnin siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti nisbətən azalmışdı. Buna görə də Alban hökmdarı **II Vaçenin (444–463)** hakimiyyəti dövründə paytaxt Qəbələdən **Bərdəyə** köçürüldü.

V yüzilliyin ortalarında əhalinin vəziyyətinin daha da ağırlaşmasının səbəblərini təhlil edin.

Sasanilər şimal sərhədlərini müdafiə etmək üçün bir çox sədlər inşa etdirdilər. Bu işə Albaniya əhalisi cəlb edilmişdi. Əhali əsas təsərrüfat işlərindən uzaqlaşdırıldığından ölkənin iqtisadi həyatına ağır ziyan dəyirdi. İnşa işləri üçün alban əhalisindən çoxlu vergi də toplanırdı.

BUNU BİLMƏK MARAQLIDIR

Sasani şahları Azərbaycanın Xəzərsahili bölgələrində mövqelərini möhkəmləndirmək, şimal istiqamətindən hücumların qarşısını almaq üçün Beşbarmaq və Şirvan müdafiə divarlarını inşa etdirmişdilər. Dərbənd keçidi üzərindəki nəzarəti daha da gücləndirmək üçün 8 m qalınlığında daş divarlar və bürclər qurulmuşdu.

Bununla da Böyük Qafqaz dağlarının zirvələrindən Xəzər dənizinin içərilərinə qədər uzanan və bizim günlərə qədər öz əzəməti ilə insanları heyran edən möhtəşəm Dərbənd səddi yaradılmışdı.

I Dərbənd səddi

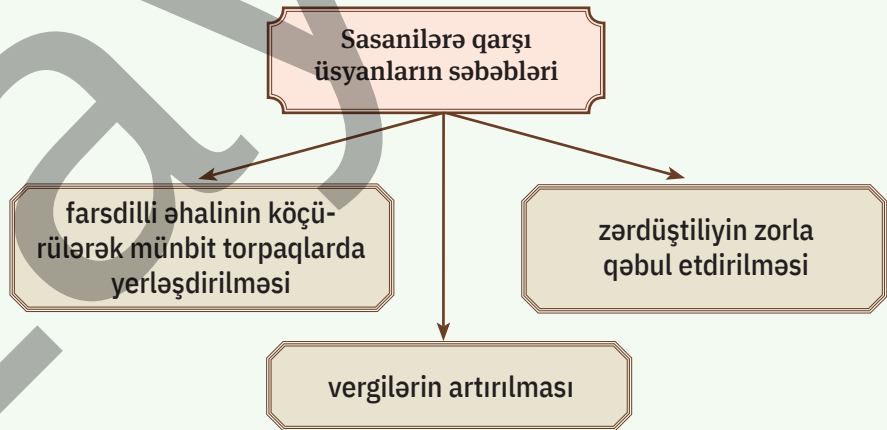

Şabran rayonu.
Çıraqqala. Şirvan səddi
buradan başlanırdı.

Albaniyada yerli əhalinin vəziyyəti daha da çətinləşirdi. Ölkəmizdə Sasanilərə qarşı tez-tez üsyanlar baş verirdi. Üsyanın səbəbləri:

Sasanilərin köçürmə siyasəti əhalinin tərkibinə necə təsir göstərdi? Mühazirələrinizi müasir dövrlə də əlaqələndirin.

II Vaçenin hakimiyyət dövründə də üsyanlar baş verdi. Sasanilər bu üsyanı məğlub edərək Albaniyanın daxili müstəqilliyini ləğv etdilər. Sasani dövlətində əhali və onun əmlakı siyahıya alındı. Vergilər artırıldı.

V yüzilliyin sonlarında Sasanilər Ağ hunlara qarşı müharibələrdə məğlub olaraq zəiflədi. Albaniyada və qonşu ölkələrdə yeni üsyanlar baş verdi. Nəticədə Albaniyanın daxili müstəqilliyi bərpa edildi və Sasani dövlətinə ödədiyi vergilər azaldıldı. Albaniya əhalisinin dini və etiqad azadlığı təmin edildi.

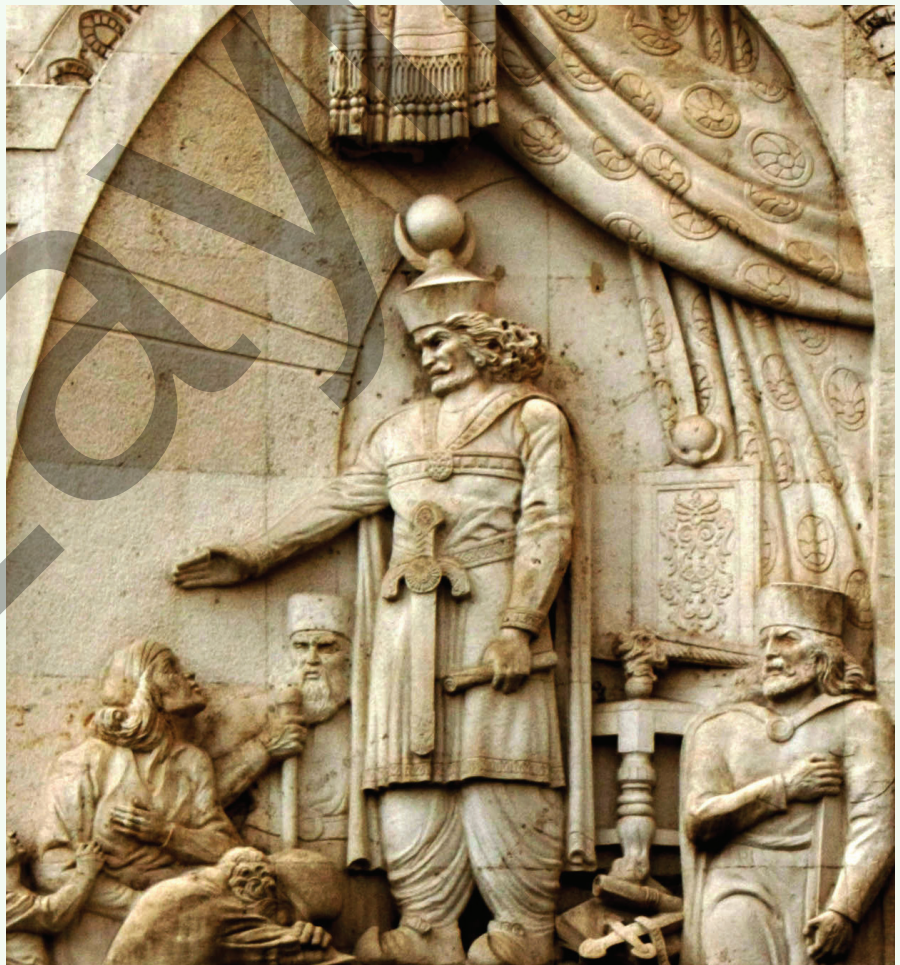
Cədvəli tamamlayın.

	URNAYR	III VAÇAQAN
FƏRQLİ CƏHƏTLƏR		
OXŞAR CƏHƏTLƏR		

Daxili və xarici siyasi sabitliyini təmin edən Sasani dövləti Albaniyanın yerli hökmdar hakimiyyətini yenidən ləğv etdi. 510-cu ildən 629-cu ilədək Albaniyanı Sasani canişinləri idarə etdilər.

* **İnzibati islahat** ərazi bölgüsü sahəsində həyata keçirilən dəyişikliklərdir.

Bir qədər sonra Sasani şahı I Xosrov **inzibati-ərazi sahəsində islahatlar*** keçirdi. Nəticədə Atropatena və Albaniya Azərbaycan (Atarpatakan) adlanan Şimal canişinliyinin tərkibinə daxil edildi. Onun hakimi Atarpatakan şah adlanırdı.

I Xosrov

I Qubad

Hərəkətdə əhalinin geniş təbəqələri: kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və bəzi əyanlar da iştirak edirdilər. Sasani şahı **I Qubadın** (488–531) hakimiyyəti illərində hərəkət daha da gücləndi.

Şah əvvəlcə bu hərəkəti himayə edirdi. Onun məqsədi isə mərkəzi hakimiyyət üçün təhlükəli olan iri əyanları və din xadimlərini sıradan çıxarmaq idi. Belə ki bu dövrdə quraqlıq nəticəsində baş verən məhsul qıtlığı zamanı Məzdəkin məsləhəti ilə taxıl anbarlarından əhaliyə ərzaq da paylandı.

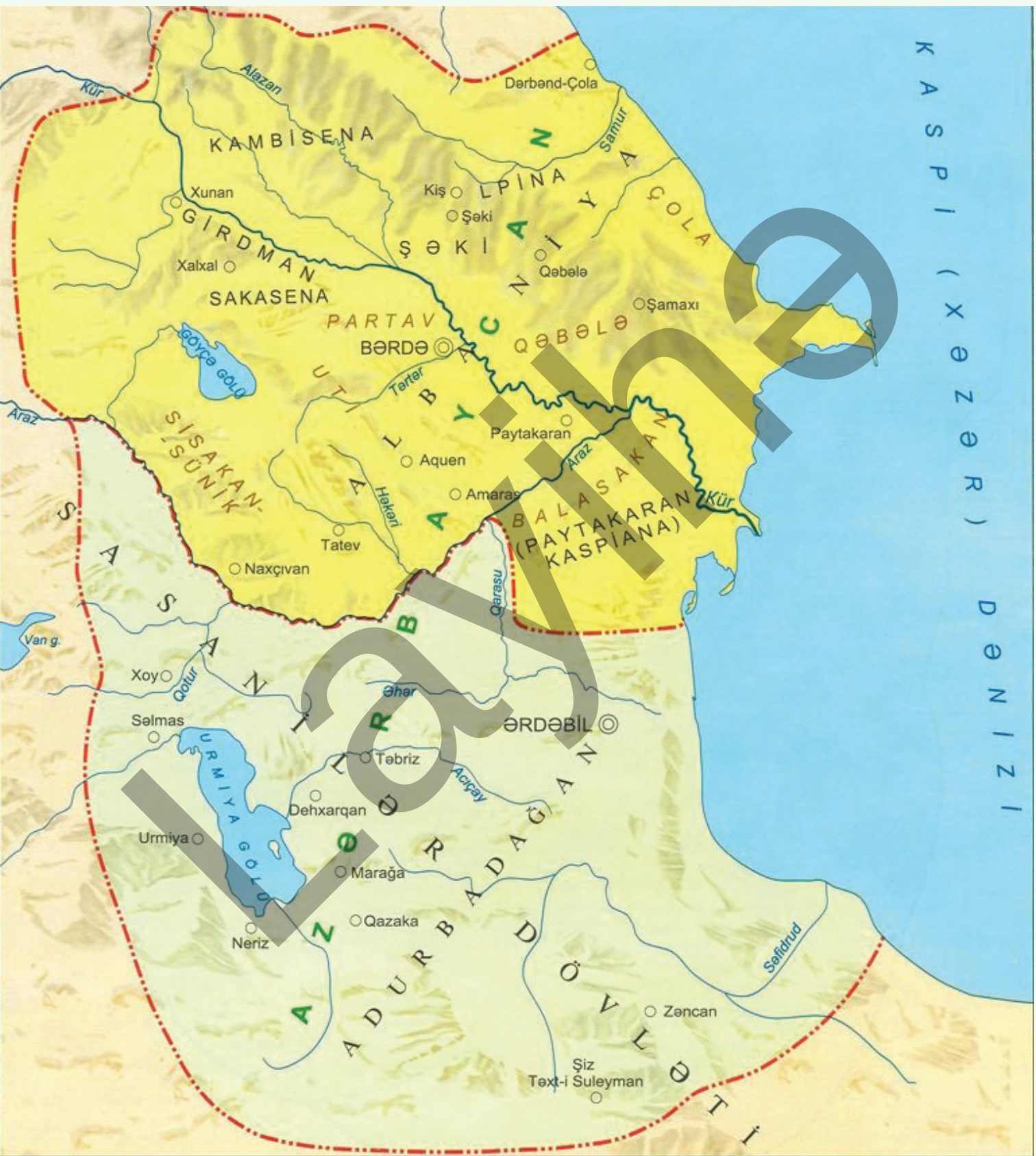
Məzdəkilər hərəkətini himayə etdiyi üçün iri feodallar I Qubadı taxtdan saldılar. O, Ağ Hun dövlətinin hökmdarına sığındı. Ağ Hunların köməyi ilə I Qubad hakimiyyətini bərpa etdi. Bundan sonra məzdəkilərə ehtiyacı qalmadığı üçün onlara qarşı mübarizəyə başladı.

Qubad onları dini söhbət bəhanəsi ilə saraya dəvət etdi. Məzdək və bəzi tərəfdarları dəvəti qəbul edərək saraya gəldikdə, tutularaq edam edildilər.

529-cu ildə Məzdəkilər hərəkəti amansızlıqla yatırıldı. Məzdək və hərəkətin iştirakçıları edam edildi. Üsyan yatırılsa da, Sasani hakim dairələri iqtisadi, idarəetmə və s. sahələrdə islahatlar keçirməyə məcbur oldu.

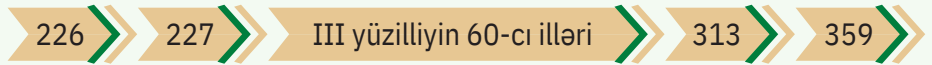
Xosrov Ənuşirvan sarayında zərdüşti-məzdəkin müzakirə məclisi

Ən mühüm hadisələrlə bağlı zaman oxunu tamamlayın.

III-IV YÜZİLLİKLƏR

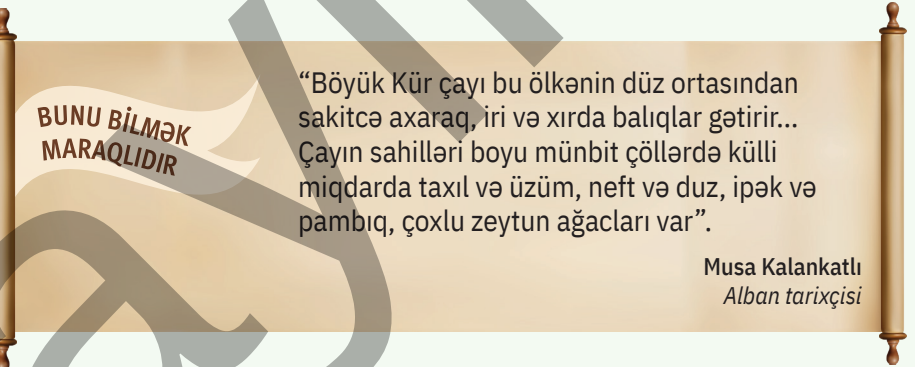
V-VI YÜZİLLİKLƏR

Albaniyanın ərazisi və iqtisadi vəziyyəti

Mənbə əsasında Albaniyanın ərazisini müəyyən edin və insanların həyat tərzini və məşğuliyyətlərini Azərbaycan ərazisinin təbii-coğrafi şəraiti ilə əlaqələndirin.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda çox qədim zamanlardan mövcud olan sənətkarlıq daha da inkişaf etmiş, onun yeni sahələri yaranmış, sənətkarlıqda işlənən əmək alətləri daha təkmil olmuşdu.

Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və şəhərlərin rolunun artması sənətkarlığın inkişafına səbəb oldu. Toxuculuq sənətkarlığın mühüm sahələrindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanda ipəkçilik meydana gəldi. Yerli sənətkarlar yun, kətan, pambıq, ipək parçalar və xalçalar toxuyurdular.

Bu dövrdə Albaniyada metallurgiya və dulusçuluq, eyni zamanda ağac emalı, daşyonma, gön-dəri, şüşə istehsalı və s. sahələr də inkişaf edirdi.

Bu dövrdə Albaniyada qədim şəhərlər: **Qəbələ, Naxçıvan, Dərbənd** inkişaf etmiş, yeni şəhərlərin – **Bərdə, Beyləqan** və s. yaranması prosesi gedirdi. **Bərdə** Albaniyanın paytaxtı idi. Şəhər mühüm beynəlxalq ticarət yollarının üzərində yerləşirdi. Bərdə şəhəri Yaxın və Orta Şərqlin ən böyük ticarət mərkəzlərindən biri idi.

BİLİRSİNİZMİ?

Albaniyada və Atropatenada şəhərlər iqtisadi əhəmiyyətinə və roluna görə üç yerə bölünürdü:

Beynəlxalq ticarət yolları üzərində meydana çıxmış şəhərlər

- Bərdə
- Beyləqan
- Çola
- Qəbələ

Bu şəhərlər iri inzibati və ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri idi.

Ticarət yollarından kənardə, qapalı ərazilərdə yerləşən şəhərlər

- Girdman
- Naxçıvan
- Şəki
- Şəmkir

Bu şəhərlər sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınırdı.

Kənd tipli şəhərlər (əkinçilik xarakterli şəhərlər)

- Mingəçevir
- Torpaqqala (Qax)

Bu ərazilər vilayətlərin inzibati mərkəzləri idi.

Azərbaycan ərazisində hələ qədim zamanlardan türk tayfaları məskunlaşmışdır. Erkən orta əsrlərdə bölgəyə yeni türk tayfaları gəlmişdir. Sasani şahları şimal dağ keçidlərində qalalar və müdafiə sədləri tikdirmiş, hərbi dəstələr yerləşdirmişdilər.

Lakin türk tayfalarının – **hunların, xəzərlərin, sabirlərin** və s. axınının qarşısını almaq mümkün olmurdu. Onlar Albaniyada yerli, dil cəhətdən qohum türklərin yanında məskunlaşır və qaynayıb-qarışırdılar.

Eramızın ilk yüzilliklərindən Qafqaza gələn hunlar IV yüzilliyin birinci yarısında Xəzər dənizinin qərb sahillərində məskunlaşdılar. Sonra Azərbaycana gələrək Mil düzünə qədər irəlilədilər. Hunlardan sonra digər türk tayfaları – bulqar, xəzər, sabir, gorus, tərər, kəngərlər və s. gəlmişdilər. Azərbaycan torpaqlarında IV–V yüzilliklərdə qıpçaqların yaşadıkları haqqında məlumatlar vardır.

**BUNU BİLMƏK
MARAQLIDIR**

III yüzilin başlanğıcından hunlar Qafqaz dağ silsiləsindən güneydə yerləşən ölkələrə yürüş etdilər. Bu dövrdən başlayaraq yürüş edənlərin sırasında xəzər və basillərin (barsillərin) adları çəkilir.

395–396-cı illərdə hunların Azərbaycana böyük yürüşü oldu. Onların arasında xəzərlərin də adları çəkilir. Ərəb tarixçisi Təbəri xəzərləri “türklər” adlandırır.

Atropatena ərazisi və şəhərləri

Atropatena ərazisi və şəhərləri. Atropatena Sasani dövlətinin ən mühüm əyalətlərindən biri hesab olunurdu. Bu əyalətin təbii-coğrafi və strateji şəraitinin əlverişli olması onu digər əyalətlərdən fərqləndirirdi. Atropatena böyük şəhərlərin mövcudiyyəti bu şəhərlərin ticarət yolları üzərində yerləşib dünya ticarətinə cəlb edilmələri onun iqtisadi-ictimai inkişafına mühüm təsir göstərən amillərdəndir. Bu səbəbə görə də Sasani imperiyasının şimal mərzbanları məhz Ərdəbil və Təbriz kimi dövrünə görə böyük ticarət mərkəzlərini özlərinə iqamətgah etmişdilər. Təbriz şəhəri hələ qədim dövrlərdən beynəlxalq ticarət karvan yollarının kəsişmə nöqtəsini təşkil edirdi. Zəlzələnin çoxluğu Təbrizin xüsusiyyətlərindən biridir. Təbrizdə yüngül titrəyişlər və hərəkətlər demək olar ki, hər gün baş verir. Təbrizdə yer titrəyişlərini çoxları Səhənd dağının vulkanik fəaliyyəti ilə bağlayırlar.

Hər zəlzələdən, hər dağıntıdan sonra Təbriz yenidən abadlaşdırılmışdır. Ərazinin əlverişli təbii-coğrafi üstünlükləri insanları bu ərazidən uzaqlaşmağa qoymamışdır. Karvan ticarət yolları üçün əvəzsiz qovsaq olan Təbriz Şərqi ən gözəl və məşhur şəhərlərindən biri olmuşdur.

Atropatena qədim şəhərlərindən biri də Marağadır. Bu şəhər gözəl iqlimi və əlverişli təbii-coğrafi şəraiti ilə məşhurdur. Qazaka da Atropatena qədim şəhərlərindən biridir. Ticarət yolları bu şəhərdən keçib, Azərbaycan şəhərlərini qonşu ölkələrlə birləşdirirdi. Həmçinin şahlara məxsus olan əsas atəşgahın burada yerləşməsi və füsunkar təbii-coğrafi şəraitə malik olması tarixən onun iqtisadi-siyasi cəhətdən inkişaf etməsinə bilavasitə şərait yaratmışdır.

Atropatena qədim tarixə malik olan şəhərlərindən biri də Ərdəbil şəhəridir. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə malik olan bu şəhər Sasanilər dövründə canişinlik mərkəzi olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılara görə Ərdəbil sözü arta (müqəddəs) və vil (şəhər) sözlərindən ibarət olub, müqəddəs şəhər deməkdir. Ərdəbilin Müqəddəs şəhər adlandırılması atəşpərəstlik ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Şəhərin adını Ard (arxa) və Vil sözləri ilə bağlayıb, Arxada olan şəhər kimi izah edənlər də var. Guya Ərdəbil Sava-lan dağının arxasında olduğuna görə belə adlanmışdır.